

ΑΡΧΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Τόμος VI Τεύχος 2 Ιούλιος - Δεκέμβριος 1995

ARCHIVES OF ECONOMIC HISTORY

Volume VI No 2 July - December 1995

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - CONTENTS

L. HOUMANIDIS : Aristotle on value and price	7
Χ.Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ : Η Συμβολή του έργου του Αριστοτέλους «Οικονομικά» επί της οικονομικής σκέψης των νεωτέρων χρόνων	23
J. P. GANDHI : The role of budgets in economic reforms	43
Δ.Δ. ΙΘΑΚΗΣΙΟΥ : Ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας και η μορφή της αγροτικής ιδιοκτησίας στα Επτάνησα κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας, 1815-1864	55
T.M. LEVY : Money, Nations and Nationalisms in the prospect of the European Monetary Union	87
Π.Α. ΚΙΟΧΟΥ : Οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες των τροχαίων ατυχημάτων στην Ελλάδα (1980-1992)	111
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ - BOOK REVIEWS.....	123
ΛΗΦΘΕΝΤΑ ΒΙΒΛΙΑ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΑΡΘΡΑ - BOOKS, MAGAZINES AND ARTICLES RECEIVED.....	133
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΝΕΑ - NEWSLETTER	135

ΑΘΗΝΑΙ - ATHENS, 1995

Μέλη Συμβουλευτικής Επιτροπής - Associate Editors

A. Fanfani (Italy)
A. Rugina (USA)
J. Tarascio (USA)
Ingrid Rima (USA)
K. Thanawala (USA)
E. Ortiz (Mexico)
O. Popescu (Argentina)
Anna Pellanda (Italy)
A. Montesano (Italy)
G. Viaggi (Italy)
R. Coppi (Italy)
H. Jekins (Germany)
U. Witt (Germany)
J. Krabbe (Netherlands)
F. Condis y Troiano (Belgium)
Thierry Levy (France)
B. Yamey (England)
Sheila Dow (England)
B. Pettman (England)
E. Fullbrook (England)
R. Petridis (Australia)
T. Riha (Australia)
J. Gandhi (India)
I. Cristescu (Romania)
P. Gemtos (Greece)
P. Kiochos (Greece)

ΑΡΧΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : Λάζαρος Θ. Χουμανίδης,
Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΗΣ : Πέτρος Α. Κιόχος,
Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ : Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης,
Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ : Διονύσιος Δ. Ιθακήσιος,
Δρ. Επιστημονικός Συνεργάτης Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ : Δρ. Κωνσταντίνος Α. Ζώης,
Καθηγητής Τ.Ε.Ι. Πειραιώς

ARCHIVES OF ECONOMIC HISTORY

FOUNDER - DIRECTOR : Lazaros Th. Houmanidis,
Professor Emeritus, University of Piraeus

FINANCE MANAGER : Petros A. Kiochos,
Associate Professor, University of Piraeus

SECRETARIAT - CORRESPONDENCE : Anastassios, D. Karayiannis,
Assistant Professor, University of Piraeus

EXECUTIVE EDITOR : Dionyssios D. Ithakissios,
Dr. Scientific Collaborator, University of Piraeus

PUBLIC RELATIONS : Dr. Constantinos A. Zois,
Professor, Technological Education Institute (T.E.I.) of Piraeus.

Το «Αρχεῖον» διανέμεται δωρεάν και δεν φέρει ουδεμίαν ευθύνην δια τα δημοσιευόμενα άρθρα τα οποία εκπροσωπούν μόνον τας απόψεις των συγγραφέων.

ΟΔΗΓΙΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Διά της παρούσης εξαμηνιαίας εκδόσεως αποβλέπομεν να παρουσιάσωμεν διερευνητικές εργασίας δοκίμιον οικονομολόγων, καθώς επίσης και οικονομολόγων της νέας γενεάς, οι οποίοι ενδιαφέρονται δια την εξέλιξιν της οικονομικής ζωής και της οικονομικής σκέψεως.

Το "Άρχειον Οικονομικής Ιστορίας" σκοπόν έχει να φωτίση την οικονομικήν πολιτικήν δια του ιστορικού υλικού και της οικονομικής σκέψεως. Το "Άρχειον", επίσης, επιθυμώντας όπως συμπληρώση την αποστολήν του επί του πεδίου της Οικονομικής, θα δημοσιεύη και επιλέκτα ποιήματα αφορούντα εις γενικώτερον επιστημονικόν ενδιαφέρον.

Αι αποστέλλόμενοι εργασίαι, οι οποίαι εγκρίνονται, κατόπιν κρίσεως αρμοδίων κριτών, ειδικών επί του περιεχομένου της εργασίας, πρέπει να τας χαρακτηρίζη απαραίτητως η πρωτοτυπία και να μην έχουν δημοσιευθή ή υποβληθή προς δημοσίευσιν εις έτερον περιοδικόν. Αι διαδικασίαι και οι προϋποθέσεις υποβολής άρθρων έχουν ως ακολούθως:

1. Το άρθρον, το οποίον θα συνοδεύεται με δισκέτταν (ASCI), υποβάλλεται εις δύο αντίτυπα δακτυλογραφημένα, μεγέθους Α4 (τυπωμένη ή μία μόνον όψις) και με αριθμόν σελίδων που δεν θα υπερβαίνη τας 25, μετά των υποσημειώσεων. Γλώσσα των άρθρων είναι μόνον η Ελληνική ή η Αγγλική, και θα πρέπει να συνοδεύονται από περιλήψιν (abstract) εις την αγγλικήν γλώσσαν (έως 120 λέξεις).

2. Εις την πρώτην σελίδα του άρθρου, εκτός από τον τίτλο να υπάρξη το ονοματεπώνυμο του/των συγγραφέως/ων (με κεφαλαία), καθώς και το Ίδρυμα εις το οποίον ούτος/οι εργάζεται/ονται (ΑΕΙ, ΤΕΙ, Ινστιτούτον, Ερευνητικόν Κέντρον κ.λπ.). Αναφορά ευχαριστιών ή πρωτογενούς πηγής προέλευσης του άρθρου πρέπει να γίνεται με αστειόσκον εις υποσημείωσιν εις το κάτωθεν μέρος της πρώτης σελίδος.

3. Οι Πίνακες ή Διαγράμματα, που τυχόν υπάρχουν εις το κείμενον, πρέπει να είναι καθαρογραμμένα μετά τίτλου και συνεχή αριθμησιν (π.χ. Πίναξ 1, Διάγραμμα 1 κ.λπ.) το μέγεθος των οποίων να μην υπερβαίνη αυτό της μιας σελίδος.

4. Αι παράγραφοι και υποπαράγραφοι πρέπει να είναι ηριθμημένα με αραβικούς αριθμούς, αρχίζοντας την αριθμηση από την εισαγωγήν (π.χ. 1, 1.1., 1.2., 2., 2.1., 2.2., κ.λπ.).

5. Έκαστον άρθρον δέον να συνοδεύεται απαραίτητως από βιβλιογραφίαν έχουσαν σχέσιν άμεσον με το περιεχόμενον του άρθρου. Αι υποσημειώσεις (footnotes) θα έχουν συνεχή αριθμηση εμφανιζόμενα εις το κάτωθεν μέρος έκαστης σελίδος.

6. Αι βιβλιογραφικαί παραπομπάι εις το κυρίως κείμενον ή τας υποσημειώσεις θα αναφέρουν το όνομα του συγγραφέως, το έτος και την σελίδα, λ.χ., ως εξής: (G.R. Elton, 1967, σελ. 71). Αι βιβλιογραφικαί παραπομπάι εις την τελευταίαν σελίδα του άρθρου θα αναγράφονται κατ' αλφαβητικήν σειράν (με κεφαλαία τα ονόματα των συγγραφέων) ως ακολούθως: i) Δια τα βιβλία: λ.χ., ELTON, G.R. : (1967), *The Practice of History*, Fontana-William Collins Sons & Co., London, ii) Δια τα άρθρα: λ.χ., SINGLETON, J. : (1994), "The cotton industry and the British war effort, 1914-1918", *The Economic History Review*, Τομ. XLVII, No 3, σσ. 601-618.

7. Τα υποβαλλόμενα άρθρα, εφόσον πληρούν τας ως άνω προϋποθέσεις προωθούνται προς κρίσιν από τους υπευθύνους της Συντάξεως του Περιοδικού.

8. Η Σύνταξις του Περιοδικού ουδεμίαν έχει υποχρεώσιν, δια δημοσίευσιν των υποβαλλομένων άρθρων, τα δε χειρόγραφα τα οποία δεν εδημοσιεύθησαν δεν επιστρέφονται. Ο συγγραφέυς ειδοποιείται δια την αποδοχήν ή μη του άρθρου του, ή ακόμη δια την αποδοχήν με υποχρεώσιν ανταποκρίσεως εις διορθώσεις ή υποδείξεις των κριτών ή των υπευθύνων της Συντάξεως. Όταν ο συγγραφέυς διορθώνη τα δοκίμια που του αποστέλλονται, δεν επιτρέπεται να κάμη προσθήκας, αλλαγάς ή ανασελιδώσεις του κειμένου. Η μη έγκαιρη επιστροφή των δοκίμιων συνεπάγεται τη μη συμπεριλήψιν του άρθρου εις το υπό έκδοσιν Τεύχος.

9. Τα άρθρα ή τα προς κρίσιν βιβλία υποβάλλονται εις την Διεύθυνσιν του Περιοδικού, ως εξής: Ομότιμον Καθηγητήν κ. Λ.Θ. Χουμανίδην, Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' 5-7, Αμαρουσίου - 151 22, τηλ. 8066.650, ή εις τον Υπεύθυνον Συντάξεως, ως εξής: Δρα κ. Διονύσιον Δ. Ίθακήσιον, Φανερωμένης 25, Χολαργός - 155 61, τηλ. 6546.194. Οι επιθυμούντες παλαιά τεύχη δύνανται να απευθύνονται εις την Γραμματείαν του Περιοδικού ως εξής: Δρα κ. Αναστάσιον Δ. Καραγιάννην, Νεοπολιέμου 2, Αίγινα - 180 10, τηλ. 0297 - 22.258, ή εις την Οικονομικήν Διαχείρισιν του Περιοδικού, ως εξής: Δρα κ. Πέτρον Α. Κιόχον, Λεωφόρος Γαλατσιού 84, Αθήνα - 111 46, τηλ. 2910.866. Δια διαφόρους άλλας πληροφορίας, οι ενδιαφερόμενοι δύνανται να απευθύνονται εις τον Υπεύθυνον Δημοσιών Σχέσεων του Περιοδικού, ως εξής: Δρα κ. Κωνσταντίνον Α. Ζώνην, Ευρυδάμαντος 22, Αθήνα - 117 45, τηλ. 9335.532.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

By the presented semi-annual edition we aim at presenting the exploratory works of experienced economists as well as that of economists of the younger generation who are interested in the development of economic life and economic thought.

Above all the "Archives of Economic History" will endeavour to illuminate the economic policy through historical material and the economic thought. The "Archives" also in order to complete its mission on the field of Economics it should also publish some selected papers of general scientific interest.

These submitted papers, which are approved by specialists in the field (referees), must be original work and not have been published previously or are not currently being considered for publication elsewhere (confirmed by a letter). The following procedures and conditions for the articles submission should be taken into consideration:

1. Each article, must be accompanied with diskette (ASCII) and is submitted in two copies. Type on only one side of an A4 size paper. The number of pages should not exceed 25 with footnotes included. The articles must be written either in Greek or in English and contain an abstract (written in English) not exceeding 120 words.

2. The title of the article, the name and surname of the author/authors (in capitals) and the Institution (University, School, Department, Research Center, etc.) in which the author works, should be clearly indicated and appears along with the corpus of it. Acknowledgements of references of the original source of the articles should be denoted by an asterisk at the bottom of the first page. Any relevant information (full address, telephone etc.) should be included in a separate page which will accompany the article.

3. Tables or Graphs (figures and illustration) should be written clearly, with a title (heading) and numbering (e.g. Table 1, Graph 1 e.t.c.), the shape and size of which should be that of the regular page (A4).

4. Paragraphs must be numbered by arabic numbers, starting from introduction (e.g. 1, 1.1., 1.2., 2., 2.1., 2.2., etc.).

5. Each article should be accompanied by the bibliography directly relevant to the subject of the article. Footnotes should be consecutively numbered, appearing at the bottom side of the page.

6. Quotations cited in the main text or in the footnotes refer to the surname of the author, year of the publication and page numbers, such as : (G.R. Elton, 1967, p. 71). Bibliographical references on the last page of the article should be written in alphabetical order, as follows : i) For books : e.g. ELTON, G.R. : (1967), *The Practice of History*, Fontana-William Collins Sons & Co., London, ii) For articles : e.g. SINGLETON, J. : (1994), "The cotton industry and the British war effort, 1914-1918", *The Economic History Review*, Vol. XLVII, No 3, pp. 601-618.

7. Those of the submitted articles that fulfil the above conditions are forwarded to referees for judgement.

8 The editorial board has no obligation to publish the submitted articles and the manuscripts are not published are not usually send back to the authors. The author is informed about the acceptance or not of his/her article or about the acceptance with obligation to respond to corrections and proposals of the referee or the editorial board. When the author does the proofs reading of the articles is not allowed to add, change or repage to text. Failure to a timely return of the proofs implies that the article will not be included in the current issue.

9. Articles and books for review should be submitted to the following address: Director, Emeritus, Professor, L. Th. Houmanidis, 5-7, P. Gregoriou E' str., Amaroussion - 151 22, Greece, tel. (01) - 8066.650, or the Executive Editor, Dr. Dionyssios D. Ithakissios, 25, Faneromenis str., Holargos - 155 61, Greece, tel. (01) - 6546.194. Readers who desire to acquire copies of the old issues should contact, the Secretariat of the Magazine, Dr. Anastassios D. Karayannis, 2, Neoptoleμου str., Aegina - 180 10, Greece, tel. (0297) - 22.258, or the Finance Manager, Dr. Petros A. Kiochos, 84, Galatsiou aven., Athens - 111 46, Greece, tel. (01) - 2910.866. For further information contact, Dr. Constantinos A. Zois, 22, Evridamantoç str., Athens - 117 45, Greece, tel. (01) - 9335.532.

ARISTOTLE ON VALUE AND PRICE*

LAZAROS HOUMANIDIS

Professor Emeritus, University of Piraeus

1.

Aristotle lived within a climate of decay, just like Fichte, Kant, Hegel, Carlyle and Shelling, he attempted during his time to establish a new social life, based on the Republic. Aristotle influenced by his environment of decaying institutions explored also the social group and thus he conceived the foundations of Sociology¹.

The basic goal of Aristotle was the study of the world, the knowledge of the world on behalf of the City-State, and the promotion of values on its behalf. We must not forget that Aristotle's example was the sacrifice of Socrates for the sake of the laws of the Polis and the preservation of values, which had been created in the workshop of time.

The «Athenian Politeia», Nicomachean Ethics» and «Politics» were written during a period when the once flourishing Greek City-State was the arena of demagogues, embezzlers and speculators².

The idea of freedom had lost its old meaning and was replaced by tur-

* Paper presented before the Congress of the Atlantic Economic Society held in Athens 1994.

1. Joseph Schumpeter says that Aristotle was the first to set the foundations of the social environment and «Finally, he laid the foundations for a science of Sociology» [J. Schumpeter : Economic Doctrine and Method, 1912, (English trans), ed. George Allen Unwin. London 1954, p. 13].

2. Mentioned as the biggest embezzlers were Myrmix, Nicomachos, Archidamus, Adeimandus, Pamphylus and Velonopolis (Aristophanes; Frogs, 1, 500 and Wealth, 175).

which they were formulated. The fact that their formulations are weak does not mean that the conceptions of the ancient Greeks concerning economic phenomena are worthless. We must not ignore the fact that economic theories went through a stage of development, conceptualization, grounding and completion in their shaping. Thus, Aristotle's constitution unquestionable contribute.

The aim fo Aristotle was the prosperity of the City-State along with its self-sufficiency (Aristotle, Politics, I, 1253β, A2-3) and the division of labour within it the basic social composition of which was free and slave:

«\Ε Αδ ρβ ε·όΑυεό αί ζό ιόύ>^ό ι fiË~ û~όαυËËΑό, àó·ÁË·ööó úáûóó Áú> ôáËóóË>·~ Ââ Áöø ÄÛ· ÁaÛ Û†-ÁËËËË·Ë fiË~ αί ôáËεάó ôáËóóË>·~ ρβ ìαËε αί ζό ¿ËÈó ôáË>· Û~όαυËËΑό ôáË>· ρβ Û~ËËËË~ αί ρó†Ë^ó Ë·> áË~_1α-Û^ó».

«And now that it is clear what are the component parts of the state, we have first of all to discuss household management; for every state is composed of households. Household management falls into departments corresponding to the parts of which the household in its turn is composed; and the household in its perfection consists of slaves and freemen...»

For the City-State (Polis-Πόλις) is not a chance collection of people but one self-sufficient for the needs of life, as we say, and if any of these industries happen to be wanted, it is impossible for the association to be of an absolutely self-sufficient nature. Aristotle at this point says : [Politics H 8-9 1328b, 15-25). «\Αό¿ÁËË Ûó>^ó Ë·Ûa Ûa~ áÛÁ·Û>·~ Û·†Û·~ Û~óÁÛÛ¿ó·Ë fiËÈóø ρÄó iÛ· ÁÁ^ÛÁáó Û' Áró·Ë Ûe ËËËó~ ôË ·Û·ÛË~¿Ûó~ÛÈ Ûcó ÛÛóÈ<ó, Ë·d ÛË^ó>Û·~ , Ë·d Ûe Ë¿-ÈËóó, Ë·> Ûe ÁΓ ÓÛóó, Ë·d ËÁÛÁö~, Ë·d ËÛËËa~ Ûáó àó·ÁË·>^ó Ë·d Û~ËËÁÛfióÛ^ó».

«... It is necessary therefore for the state to be organized on the lines of these functions; consequently it must possess a number of farmers who will provide the food, and craftsmen, and the military class, and the wealthy, and priests and judges to decide questions of necessity and of interests».

Thus Aristotle on the one hand specifies the macroeconomic City-State (Polis) and the microeconomic household in the economy, while on the other, through the basic division of society into two classes, he supplied Marx with the presuppositions for misinterpretation wherein he

examines man in a City-State (Polis-Πόλις) and the former, man, is a political animal while the latter, Polis, is a result of natural evolution. «ἔστι πόλις ἡ ἀνθρώπου φύσις ὡς τῆς φύσεως τῆς φύσεως ἡ φύσις ἀνθρώπου». (Aristotle, Politics, A2, 1253a). «Thus it is clear that the City-State is a natural growth and man is a political animal» A policy on behalf of the City-State is the best way to establish prosperity for all the citizens. But «we should pronounce a state happy» -he says- «having regard not to a particular section of it but to all its citizens» (Aristotle, Politics, H, 9m 1329 a, 25).

Consequently the position of Aristotle regarding wealth was not a hostile one⁹. On the contrary, he simply placed it within a framework of virtue and justice so that the right type of prosperity would come about; without that framework prosperity would lead to vulgar pleasure. Aristotle emphasized that when one uses his own wealth with seemliness he is polite and remarkable when, however, one is avaricious, a pawnbroker or a profiteer-speculator he prefers shame in order to acquire money. [Aristotle, Nicomacheian Ethics 1120a. Δ, 5-25, 1121β Δ3, 15-40, 1122α, Δ3, 5-15].

3.

From the beginning the aim for the Stagirean was to make the distinction between Oeconomic (Οικονομική) and Wealth-getting (Χρηματιστική)¹⁰.

Economic behaviour refers to the natural wealth, which fulfils the needs of the household. Wealth-getting refers to the unlimited increase of

9. Ibid.

10. At this difference Marx says : «Aristotle opposes Oeconomic to Chrematistic. He starts from the former, so far as it is the art of gaining a livelihood, it is limited to procuring those articles that are necessary to existence... On the discovery of money, barter of necessity developed into *καπηλική*, into trading in commodities, and this again, in opposition to its original tendency, grew into Chrematistic, into the art of making money. Now Chrematistic is distinguished from Oeconomic in this way, that «in the case of Chrematistic circulation is the source of riches... Therefore also riches such as Chrematistic strives for, are unlimited... Oeconomic not Chrematistic has a limit the object of the former is something different from money, of the latter the augmentation of money...» [K. Marx, Capital (eng. trans.) pp. 150-151].

wealth for wealth' s shake. Because «... ὅτι ἡ οἰκονομία ἡ ἀποκατασκευαστικὴ καὶ ἡ ἀποκατασκευαστικὴ ἡ ἀποκατασκευαστικὴ ὁμοίως ἐστὶν ἀποκατασκευαστικὴ καὶ ἡ ἀποκατασκευαστικὴ ὁμοίως ἐστὶν ἀποκατασκευαστικὴ» (Aristotle, *Politics*, A 8-9, 1257β, 3). Thus, economics is worthy of praise as it is productive but wealth-getting is not. Therefore, wealth-getting always comes about with the development of the economy and the increased exchange and is, in some ways, useful. Wealth-getting is also useful in the case the self-sufficiency of the household of -as is deducting- in the case of surplus of exchange contributing to the self-sufficiency of the household. That is because the economic rationality dictates self-sufficiency, directing economic activity to the most economical result through the use of the most economic means for this purpose. Life and pleasure -Aristotle says- are bound together : Without pleasure there is no activity (Aristotle, *Nicomacheian Ethics*, 1175a, 25, K 4-5). Here we have the seeds not only of the marginalists at the end of the 19th century (Carl Menger, Léon Walras, Stanley, Jevons) but of the present-day New Austrians' views of Hans Mayer, P.N. Rosenstein Rodan, L. Schönfield. L. von Mises, F. von Hayek, R. Stringl, L.C. Schackle and others. Thus, according to Aristotle, economics is acceptable while wealth-getting, despite its stated use, is of secondary importance bearing no relation to virtue. Economics refers to the satisfaction of needs by farming, fishing and hunting, wealth-getting to the satisfaction of one only one need, the pleasure derived from wealth.

Aristotle examined the nature and the rationality of the economic operations of the individual and the family, that is, the economics of the household. In regard to that, he set forth his points of view concerning the development of the stages of the economy before the household, such as bread-winning in the nomadic, predatory and farming life, in which the Roman Varro and in modern times Condorcet will echo him, and in his reference to the role of exchange within home, the town and the City-State, a distinction of stages which will later be specified by Karl Bücher.

Within the household we have, from the beginning, the natural division of labour between, on the one hand, the male-master and the female-

11. Aristotle : *Politics* 1254a. A. During Homeric times the slave was not considered as a simple object but occupied a place as a member of the family, working together with its members for the family's advancement and, in general, its development. The progress noted with the passage of time, in terms of domestic life, the booty from the wars and the piratical seizures, and the development of trade and industry, created propitious conditions for the increase of the number of slaves and the creation of a social

mastered and the joining of these for the perpetuation of the man through the children and, on the other, the division of labour between the slave-owner and the slave¹¹, the former having put into slavery the latter as a result of conquest, a viewpoint which is also subscribed by historians and sociologists.

The household endeavours to acquire goods not only to maintain life but a virtuous life too; this is the goal aimed at by production, which means self-sufficiency [Aristotle, Politics, A, 4].

4.

Two factors are at work during production, nature and human activity (both intellectual and muscular) as well as various rational methods to confront scarcity and to acquire the means for the satisfying and the alleviating of the needs which move human activity.

Here is where Aristotle places the basic cause of the economic activity of man and the explanation of the reason for the birth of economic calculus (Zurechnung).

Production, according to Stagirean, is involved in the beginning with the creation of the world by the Gods and then the use of goods by man. The Church of the Middle Ages was able to accept the creation of goods by God and his lending them to man.

According to Aristotle for the production of goods we have the small producer who is distinguished as follows : a) the intellectual working-man, free citizen overseeing his property or the cultivation of his farm, b) the woman- womb producing human beings, c) the slave-tool for the production of various goods and services who constitute a special and not so acceptable social category.

At this point we should take into consideration the fact that in Sparta,

problem, till the debate concerning slavery was transferred to the philosophical arena where the liberal of the Sophists and the Cynics clashed with the conservative ones of Aristotle.

Athena, Corint and Aegina employed 300.000 slaves (P. Bonfante : *Storia Economica (Parte Prima)*, ed. Rodrigo, Rome, 1938, pp. 65-67). Marc Bloch attributes the lack of technical progress by the romans to their large number of slaves (A. Fanfani : *Storia Economica*, ed. UTET, Torino 1965, Parte Prima, pp. 90, 135).

before Aristotle, free citizens were not allowed to be professional or artisan to accept a public office while, once, in Athens it had been proposed their relegation to the slave class.

In his ideas Aristotle always echoes the perceptions of this time which will continue to exist in Roman times. When Romans distinguished occupations as follows : noble (*honestae*, *Liberales*) and ignoble (*Inhonestae*, *Il-liberales*) [F.M. Robertis, 1962, p.4].

Aristotle divided goods into creative instruments (means of production - ὁμιῶν κῦ·ό·) and practical (means of consumption - ὑπομιῶν κῦ·ό·)[Aristotle, *Politics A*, 4-5, 1254 a]. The former are two kinds : The inanimate (material tools) and the animate (slaves). Consequently we have, on one hand, the means of production, the tool-slave and on the other the individual-slave who executes the decisions of the master of the household so that the necessities of the family will be met. We underline this distinction because Aristotle was speaking of slave-tool organ of production since in ancient times physical labour was the basic means of production and the slave was considered as an object owned by the slave owner. Despite all this however, according to Aristotle, we have the division of labour into : a) Directors and b) Executors, the former taking precedence over the latter because of its organizational capacities and here Aristotle anticipates Cantillon, Quesnay, Turgot, Say, Sidgwick and Marshall.

The position of Aristotle and, in general, the Socratic philosophers, opposing physical labour and wealth-getting was justified in its own time. First, because they considered the mind as superior to the body and second because they were afraid that it would not assist in the moral reformation of Greek society.

Concerning his distinction on value-like Smith, as well as the other classicists and Marx who followed his distinction- did distinguishing value in use from value in exchange¹² Aristotle says [Aristotle, *Politics I*, 8-9, 1257 a, 5-15] :

12. Even before Smith proceeded in the above mentioned distinction of value in his «An Inquiry into the; and causes of the Wealth of Nations (1776), François Quesnay termed this «Valeur Usuelle» and «Valeur Venale» Turgot called it «estimative» and «appreciative». Concerning this see L.Th. Houmanidis, *The Subjective Theory of Value...* (in Greek) pp. 15, 18 and *History of Economic Theories* (in Greek). Athens 1979 p. 30.

«§ζ, ^iÁÓ %b ÁÚd .éÛ<~ ÛcÓ àÚ~cÓ áóÛÁÛiÁÓ. ^EÎζÛÛÓ~
 ÁaÚ ÌÛ<Ì·ÛÓ~ %ÈÛÛc ì -ÚÉÛÈ~ àÛÛÈÓ, àiÈfiÛÁÚ·È %b î·1' .éÛe
 Ìbó àiï' òñ-d ìiÔ>~ î·1' .ñÛfi, àiï' ì ÌcÓ òáiÁ>· ì %' Òñi
 òáiÁ>· ÛÓÛ ÛζÁi·ÛÓ~ , ÒxÓÓ ñ Ò%<Ì·ÛÓ~ m ÛÁ ñ fi%ÁÛÈ~ î·d
 ì iÁÛ·, iÈÛÈi< . \AiÈfiÛÁÚ·È ÁaÚ ñ Ò%<Ì·ÛÓ~ -Ú<ÛÁÈ~ , î·d
 ÁaÚ ì àiï·ÛÛfiÌÁÓÓ~ Ûá %ÁÓiÒóφ ñ Ò%<Ì·ÛÓ~ àóÛd óÓi>Ûi·-
 ÛÓ~ m ÛÛÓÈÈ~ -ÚÉÛ·È Ûá ñ Ò%<Ì·ÛÈ m ~ fi%Èi·, àiï' òé ÛcÓ
 òáiÁ>·ó -ÚÉÛÈÓ, òé ÁaÚ àiï·ÁÉ~ iÓÁiÁÓ ÁáÁÓÓÁÓ».

«... We may take our starting-point for its study from the following consideration : with every article of property there is a double was of using it; both uses are related to the article itself, but not related to it in the same manner-one is peculiar to the thing and the other is not peculiar to it. Take for example a shoe-there is its wear as a shoe and there is its use as an article of exchange; for both are ways of using a shoe, inasmuch as even he than barter a shoe for money or food with the customer that wants a shoe uses it as a shoe, though not for the use proper to a shoe, since shoes have not come into existence for the purpose of barter».

Through the exchange, every person attempts to get something more useful¹³ than what he gives; this is due to the rally of his aspiration in the exchange by the need which he has for the desired good for the sake of his self-sufficiency, good whose utility predetermines value. He says : (Aristotle, Nicomacheian Ethiks, 1133a E8, 30).

«... ÛÓÛÛÓ %' ÁD Ì< DÛ· ÁDÈ ^~, òéi CÛÛ·È. φÁÖ iÚ· èÓ>
 ÛÈÓÈ ζÓÛ· ÌÁÛÛÁÓÛi·È, SÛ ÁÚ àiï-1È ÛfiÛÁÚÓÓ. TÓÛÛÓ %'
 àÛÛ> Û÷É Ìbó àiÈiÁ>÷· ì -ÚÁ>·, j ζÓÛ· Û~ó-ÁÈ (Áá ÁaÚ
 ÌÈi1bó %òÈÈÓÛÓ j Ìc ìiÔ>~ , j òéi CÛÛ·È àiï·Á< j òéi ì
 ·éÛ<»)

«...for without this reciprocal propotion, their can be no exchange and no association; and it cannot be secured unless the commodities in question be equal in a sense. It is therefore necessity that all commodities shall be measured by some one standard, as was said before».

Aristotle was deeply concerned with the investigation of value arguing that it is formulated by the element of utility and especially by its degree,

13. However, this exchange does not have any bearing on injustice due to inequality since each one will have the satisfaction of understaking that which is more desirable to him. If, however, during the transaction the one secures superiority over the other through speculation than he is unjust.

medium of exchange (Nicomacheian Ethics 1133b, E8, 10-25). This observation by Aristotle means that at the one hand the value of money must be constant (ib. 25-35) so that exchanges to be just and at second hand that money has value in use, as it is not natural to produce by itself income, i.e. usuring. Aristotle does not omit to remark that without money it should be impossible for the exchanges to be realized. «φῆε δὲ ὁ ἄριστος ὅτι, ἡ ἀρετή ἐστὶν ἡ ἀρετή, ἡ ἀρετή ἐστὶν ἡ ἀρετή, ἡ ἀρετή ἐστὶν ἡ ἀρετή...» (Aristotle, Nicomacheian Ethics E8, 1113a 20-25).

Just as Smith provoked misunderstandings with his work so did Aristotle with his.

During the Middle Ages the Scholastics received by way of the Arabs who were informed about Aristotle's works by the Jews (f.e. Isaak Ben Jacob, his disciple Joseph Ben Migosh and the rabis Moses Ben Maimon or Maimonidis) (L. Houmanidis, 1990, p. 109), the incursion of Aristotelian thought; they based themselves on a value recognized as socially equal (communis aestimatio) and exchanged according to cost or utility, based on the Christian rule in life.

The social computation, whether concerning utility or concerning cost, would be valid for the medieval market. Later between the 16th-18th century this price would be considered by the mercantilists as subject to fluctuations according to power so what the one loses the other gains (relative surplus value) which for the international market this would mean a commercial tragedy. While the just price for the Physiocrats would be only that arising from free trade (bon prix). The followers of Smith would glorify the free competitive market based on the law of individual self-interest, maintaining that only does the just price arise adjusted to the least cost for the individuals and for the society since the sum total of this least cost also means the least cost for market. In the international market free competition would bring about a world wide distribution of labour for a cosmopolitan and at the same time peaceful society. On the other hand, some writers, and the fiercest critic of the system, Marx, would dispute this fair price since the entire product of the labour of the worker does not come to him. And this doubt would also be put forth by some writers on monopolistic competition as Joan Robinson f.e. stating that the entrepreneur gains the difference which appears under imperfect competition, while the award of the worker remains the same as it was under per-

fect competition and on his part the entrepreneur should have a profit at the expense of the workers as the marginal productivity of labour should be greater than its reward the wage. (L. Houmanidis, 1979, p. 326).

5.

Aristotle also examined the case of monopoly. Since he observed that the formulation of price is influenced by the sellers (producers - $\hat{\omega}i \hat{\omega}E-\hat{\omega}U\hat{\omega}U\hat{A}\sim$) and the buyers (consumers - $\hat{\omega}i \hat{\omega}U-\hat{\omega}U\hat{A}\sim$) and that the change in demand also influences prices, he also inquired into monopoly.

Aristotle, referring to Thales of Miletus, speaks of the inspiration that came to him: he foresaw that there would be a large crop of olives, so he rented all the olive presses in Militos and Chios, for a minimal rent, so when the time came for the harvest he could sublet them for a high price. And as Aristotle says, Thales is then reported to have thus displayed his wisdom, but as a matter of fact this device of taking an opportunity to secure a monopoly is a universal principle of business. (Aristotle, Politics A, 11, 1259a, 5-25).

Here Aristotle, backed by his principles, admires the creative spirit of the philosophers and justifies this monopoly as not having any relation to the wealth getting one. Continuing, he refers to the Sicilian speculator : [Aristotle, Politics, A, 11-12, 1259a, 25-40].

«... $\hat{\omega}O \hat{m}E\hat{i}\hat{A}\hat{i}\hat{>}\div\cdot \hat{\omega}b \hat{U}E\sim \hat{U}\hat{A}_1\hat{\omega}O\hat{U}\hat{\omega}\sim \cdot \hat{U}' \cdot \hat{e}\hat{U}\hat{>}\hat{a} \hat{\omega}O\hat{i}\hat{>}\hat{U}\hat{i}\cdot \hat{U}\hat{\omega}\sim \hat{U}\sim\hat{O}\hat{A} \hat{U}\hat{>}\cdot \hat{U}\hat{\omega} \hat{\omega}O\hat{U}\cdot \hat{U}e\hat{o} \hat{U}\hat{>}\hat{\omega}E\hat{U}\hat{O}\hat{O} \hat{a}\hat{i} \hat{U}\hat{a}\hat{o} \hat{U}E\hat{\omega}E\hat{U}\hat{A}\hat{>}\hat{\omega}, \hat{i}\hat{A}\hat{U}\hat{a} \hat{\omega}b \hat{U}\cdot \hat{U}\hat{U}\cdot \hat{\omega}\sim \hat{a}\hat{E}\hat{E}\hat{i}\hat{O}\hat{O}\hat{U}\hat{\omega} \hat{a}\hat{i} \hat{U}\hat{a}\hat{o} \hat{a}\hat{i} \hat{O}\hat{U}\hat{>}\hat{\omega} \hat{\omega}i \hat{c}\hat{i} \hat{O}\hat{U}\hat{O}\hat{E}, \hat{a} \hat{\omega}\hat{i}\hat{A}\hat{E} \hat{i}\hat{f}\hat{i}\hat{O}\hat{O}\sim, \hat{\omega}e \hat{\omega}\hat{i}\hat{i}\hat{<}\hat{o} \hat{\omega}E\hat{<}\hat{U}\cdot\sim \hat{n} \hat{A}\hat{U}, \hat{\omega}\hat{i}\hat{<}\hat{o} \hat{U}E\sim \hat{U}E\hat{i}\hat{E}\sim, \hat{a}\hat{i}\hat{i}' \hat{n}\hat{i}\hat{\sim} \hat{a} > \hat{U}\hat{\omega}\hat{\omega}\sim \hat{A}\hat{\omega}\hat{U}\hat{<}\hat{i}\hat{O}\hat{O}\hat{U}\cdot \hat{U}\cdot \hat{i}\hat{\omega}O\hat{U}\hat{\omega}E\sim \hat{a} \hat{\omega}\hat{i}\cdot, \hat{A}\hat{O} \hat{e}\hat{i}\cdot \hat{U}\hat{f}\hat{i}\hat{o}. \hat{T}\hat{\omega}\hat{U}\hat{U}\hat{\omega} \hat{i}\hat{b}\hat{o} \hat{\omega}\hat{s}\hat{o} \hat{i} \hat{\omega}E\hat{O}\hat{O}\hat{>}\hat{U}E\hat{\omega}\sim \cdot \hat{a}\hat{U}_1\cdot \hat{\omega}\hat{f}\hat{i}\hat{A}\hat{O}\hat{O}\sim \hat{U}\hat{\omega} \hat{i}\hat{\omega}\hat{o} \hat{U}\hat{<}\hat{i}\cdot \hat{U}\cdot \hat{a}\hat{i}\hat{\omega}\hat{i}\hat{A}\hat{>}\hat{U}\hat{A}\hat{O} \hat{a}\hat{i}\hat{i}\hat{O}\hat{i}\hat{>}\hat{U}\cdot \hat{U}_1\cdot \hat{E}, \hat{i}\hat{c} \hat{i}\hat{\omega}\hat{O}\hat{U}\hat{\omega}E\hat{U}\hat{A} \hat{c}\hat{U}\hat{E} \hat{i}\hat{\omega}\hat{A}\hat{E} \hat{\omega}\hat{o} \hat{m}\hat{U}\cdot \hat{i}\hat{O}\hat{U}\hat{U}\cdot \hat{E}\sim \hat{\omega}\sim \hat{f}\hat{i}\hat{U}\hat{\omega}\sim \hat{A}\hat{n}\hat{U}\hat{>}\hat{U}\hat{i}\hat{O}\hat{O}\hat{U}\cdot \hat{U}\hat{\omega}\hat{\omega}\sim \cdot \hat{e}\hat{U}\hat{\omega}\hat{U} \hat{U}\hat{\omega} \hat{A}\hat{i}\hat{>}\hat{U}E\hat{o} \hat{a}\hat{U}\hat{>}\hat{i}\hat{E}\hat{f}\hat{i}\hat{U}\hat{A}\hat{U}\hat{O}\hat{E} \hat{A}\hat{a}\hat{U} \hat{e}\cdot \hat{U}\hat{\omega}\hat{\omega}\sim \hat{a}\hat{U}\hat{b}\hat{>}\hat{o}\cdot \hat{U}\cdot \hat{o} \hat{A}\hat{A}\hat{O}\hat{\omega}\hat{U}_1\cdot \hat{E} \hat{i}\hat{O}\hat{O}\hat{o} \hat{\wedge}\hat{i}\hat{>}\cdot \hat{o}\hat{>}.$

«... There was a man in Sicily who used a sum of money deposited with him to buy up all the iron from the iron foundries, and afterwards when the dealers came from the trading-centres he was the only seller, though he did not greatly raise the price, but all the same he made a profit of a hundred talents on his capital of fifty. When Dionysius came to know of it he ordered the man to take his money with him but clear out of Syracuse on the spot, since he was inventing means of profit detrimental to the tyrant's own affairs. Yer really this device is the same as the discovery of Thales, for both men alike contrived to secure themselves a monopoly» Aristotle did not neglect, however, to emphasize that the monopoly practiced under the City-State offers revenue and as such is acceptable saying : (Aristotle, ib).

«... ¶Οἱ ἰ·ὄ· Ἄζῦ fiĪÂÛÈ %ÂÖ -ÚËÏ·ÛÈÛÏÔÛ Î·d ÛÈÈÔ‡Û^ό fiŪ^ό, sŪ ÂŪ ÔâĪ>·, İĀİİÖÓ %b %Efi ÂŪ ÛÈÓα~ Î·> ÔÏÈÛÂ‡Ô-ÔÛ·È Ûάό ÔÏÈÛÂ~İαό^ό Û·ÛÛ· İfióó».

«... many states need financial aid and modes of revenue like those de-

14. The same idea was maintained by J.E. Bell in this book «A History of Economic Thought» New York 1953, 2nd ed. R.E. Krieger New York 1968, p. 440, as well as J. Laird «The Idea of Value», New York 1969, p. xviii. Schumpeter in his «Economic Doctrine and Method», [1954a p.12] definitively says that Aristotle «arrived at a purely subjective theory... while his «History of Economic Analysis» he was to underline the viewpoint of Aristotle concerning the cost of production considering Aristotle's theory on value unclear (J. Schumpeter : History of Economic Analysis, ed. George Allen Unwin, London 1954b, 1963 pp. 61-62) and was to express doubt concerning the subjective viewpoint of value of Aristotle. According to R. de Roover we are not able to ignore the perception of Aristotle concerning cost (R. de Roover : Schumpeter and Scholastic Economics, «Kyklos» 1957, Vol. 10, p. 130). This was also mentioned by B. Gordon : [1975 p. 59]. It is a fact as I said above - that Aristotle refers to the cost in the exchange between two goods and thus of value but as a precondition of value. Karl Marx argued that Aristotle pretended there was an objective theory of value (Karl Marx : Das Kapital, Hamburg 1867 (English trans.) Capital Public Publishers, Moscow 1962, pp. 151-152) His followers today maintain the same thesis. The Soviet writer f. Poliansky argues that Aristotle based his theory of value on labour (F. Poliansky : Courses of the History of Economic Thought (in Russian), University of Moscow 1965, p. 58) and this is referred to by another writer of the same persuasion, Anikine in his book : La Pensée Économique avant Marx, Moscow 1975, p. 29. Another Marxist writer, M.H. Dowidar, says that if Aristotle failed to see general and abstract labor it was because he lived in a regime of slavery (M.H. Dowidar : L' Économie Politique, une Scince Sociale, ed. François Maspero Paris 1981, p. 68). Gloria Vicenza in her thoughtful study Adam Smith e la cultura classica, 1984, ed. I.P-E.M maintained rightly -in my view- that Aristotle was as far as his conception value subjectivist.

scribed, just as a household may, but in greater degree; hence some statesmen even».

From the above mentioned ideas of Aristotle on value and price we conclude that he explored value from the subjective point of view¹⁴ and conceived the meaning of monopoly under his main idea of virtue in other words of just price.

Aristotle did not explore deeper the phenomenon of price as he delimited his search between two persons -a buyer and a seller- and this his preference could be explained because he reconsidered commerce as belonging to a low degree of occupations in other words to Chrematistic.

BIBLIOGRAPHY

- ANIKINE, A., [1975] : *La jeunesse d' une science, La Pensée Économique avant Marx*, Moscow.
- ARISTOTLE [1923] : *Nicomacheian Ethics* (engl. transl.), ed. W.D. Ross Clarendon, Press Oxford.
- ARISTOTLE [1926] : *Politics* (engl. transl.), ed. W.D. Ross Clarendon, Oxford.
- ANDREADES, A., [1932] : “*Works*” (K. Varvaressos, G. Petropoulos, I. Pintos), ed. University of Athens, Athens.
- BAECK, L., [1986] : Aristotle as Mediterranean Economist “Diogenes” No. 138, “Individual and Society”, Istanbul, 5, 9.
- BARBIERI, G., [1975] : *Economic Phenomenology in the Greek Philosophers*, “International Congress of Economic History and History of Economic Theories”, (ed. L. Houmanidis), University of Piraeus.
- BELL, J. F., [1953] : *A History of Economic Thought*, 2nd. ed. Robert E. Kriger, New York 1968.
- BONFANTE, P., [1938] : *Storia del Commercio* (Parte Prima) ed. Rodrigo, Rome.
- CANNAN, E. [1964] : *A Review of Economic Theory*, ed. Frank Cass Co, London, First ed. 1929.

- DOWIDAR, M.H., [1981] : *L' Économie Politique, une Science Sociale*, ed. François Maspero, Paris.
- FANFANI, A. [1955] : *Storia delle Dottrine Economiche*, ed. Principato, Milano-Messina.
- FANFANI, A., [1965] : *Storia Economica*, ed. UTET, Torino.
- GORDON, B., [1975] : *Economic Analysis before Adam Smith : Hesioid to Lessius*, ed. MacMillan, London.
- GOUNARAKIS, N., [1886] : *The Science of Economics in Aristotle, Platon and Xenophon*, ed. University of Athens (in Greek).
- HOUMANIDIS, L., [1979] : *History of Economic Theories* (in Greek), ed. Papazissis ed. "Synchroni Ekdotiki", 1995.
- HOUMANIDIS, L., [1952] : *The Subjective Theory of Value, from the Physiocrats until today* (in Greek-doctorate thesis), ed. A. Macropodaras, Athens.
- HOUMANIDIS, L., [1990] : *Economic History of Greece* (in Greek), ed. Papazissis, Athens.
- KOUTRAS, D., [1973] : *The social morality of Aristotle* (in Greek), ed. Greek Centre of Social Research, Athens.
- LAIRD, J. [1968] : *The idea of value*, 2nd ed. R.E. Krieger, New York.
- LOWRY, T. S., [1987] : *The Archeology of Economic Ideas*, "The Classical Greek Tradition", ed. Duke University Press, Durham.
- MARX, K., [1962] : *Capital* (engl. transl.). ed. Puplic Publishers, Moscow.
- PLATO, *Laws Νόμοι*, ed. Michael Karantzas, Athens 1988.
- ROBERTIS de R., *Ancora sulla considerazione sociale del lavoro nel mondo Romano* "Studi di Onore di Amintore Fanfani", Vol. I, ed. A. Giuffré, Milano 1962.
- ROOVER, de R. [1957] : *Schumpeter and Scolastic Economics* "Kyklos" Vol. 10.
- SCHUMPETER, J., [1954a] : *Economic Doctrine and Method* (engl. transl.), ed. G. Unwin & Allen, London.
- SCHUMPETER, J. [1954b] : *History of Economic Analysis*, ed. Oxford University Press, New York repr. 1963.
- SOUCHON, A., [1898] : *Les Théories Économiques dans la Grèce Antique*, ed. L. Larosse & Forcel, Paris.
- TREVER, A.A., [1975] : *A History of Greek Economic Thought*, Procupine Philadelphia, Chicago 1962, Press ed. A. M. Kelley.
- VICENZA, G., [1984] : *Adam Smith e la Cultura Classica*, ed. I.P.E.M.

VICENZA, G., [1985] : *Aristotle, Adam Smith e la Teoria del Valore V.* “Economia e Storia” (ed. A. Fanfani- G. Barbieri) ed. Giuffrè, Milano.

Abstract

LAZAROS HOUMANIDIS : *Aristotle on Value and Price*

Aristotle conceived the subjective theory of value having as a start point the subjective value in use which according to its intensity determines value. Cost is a precondition of value and utility being sacrificed in order to acquire a good. Between two goods A and B if A is more useful than B it is preferable but if the labour paid for B is less than that of A, then it is possible to prefer B than A. And I say «it is possible» because if the intensity of utility for A is greater and even of more labour spent to acquire B, then the choice is directed to the good A rather than to the good B.

Concerning as demand to price, Aristotle conceived it demand to effect on supply. Of course, price must cover the cost of production. Aristotle also explored the monopolistic price but did not interfere deeper in the formulation of price because of the regime of slavery which predominated in his times.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ «ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ» ΕΠΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΕΩΣ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ*

ΧΡΗΣΤΟΥ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων

1. Εισαγωγή

Η άποψη του Jakob Burckhardt (1818-1897) πως «οι αρχαίοι συγγραφείς περιέχουν πολλά αξιοσημείωτα, τα οποία λίγοι έχουν προσέξει»,¹ μπορεί να βρει ανταπόκριση, κατά την άποψή μας, στο έργο του αποδιδόμενου στον Αριστοτέλη, που φέρει τον τίτλο «Οικονομικά». Και τούτο, γιατί ωρισμένοι συγγραφείς είτε υπετίμησαν είτε παραγνώρισαν την αξία και την συμβολή του έργου αυτού² στην ελληνική οικονομική σκέψη και την επίδρασή του στην νεώτερη ευρωπαϊκή. Σ' αυτό ακριβώς το θέμα θα εντρυφήσουμε, αναλύοντας κατά δεύτερο λόγο την οποιαδήποτε επίδρασή του σε μεταγενέστερους συγγραφείς.

* Εκφράζω τις ευχαριστίες μου στον ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Πειραιώς, Λ.Θ. Χουμανίδη, τα κριτικά σχόλια του οποίου με βοήθησαν να βελτιώσω το κείμενο. Χάριτες εκφράζω επίσης στην φιλόλογο-καθηγήτρια Έλενη Γεωργαντά για τη βοήθειά της στα λατινικά κείμενα.

1. K. Buecher, 1901, σ.5. Ο Χουμανίδης εξασκεί κριτική εις σπουδαίους συγγραφείς (Ferrara, Cannan, Schumpeter) για το λόγο αυτό (Χουμανίδη) 1990 σ. 102.

2. Λ.Θ. Χουμανίδης, 1995, σ. 34

2. Χαρακτήρας και δομή του πρώτου βιβλίου

Το έργο «Οικονομικά» αποτελείται από τρία βιβλία. Το τρίτο βιβλίο έχει διασωθεί σε δύο λατινικές μεταφράσεις και φέρει τον τίτλο «Νόμοι ανδρός και γαμετής».

Το πρώτο βιβλίο διακρίνεται σε έξι κεφάλαια.³ Το περιεχόμενο του έργου δηλώνει σαφή επίδραση από τον «Οικονομικό» του Ξενοφώντος και τα «Πολιτικά» του Αριστοτέλους.⁴ Έχει υποστηριχθεί μάλιστα η άποψη πως το πρώτο βιβλίο αποτελεί μία απλούστευση του περιεχομένου του πρώτου βιβλίου των «Πολιτικών»⁵. Όπως όμως θα αποδείξουμε, στο βιβλίο αυτό διαφοροποιείται σε ορισμένα σημεία ο Αριστοτέλης από τις προηγούμενες ιδέες του και διατυπώνει νέες. Τούτο φανερώνει πως το έργο αυτό ενδέχεται να είναι σημειώσεις από ακροαματική διδασκαλία του Αριστοτέλη ή μαθητή του. Για το λόγο αυτό κατά την έκθεση των ιδεών μας θα χρησιμοποιούμε τον χαρακτηρισμό ο «συγγραφέας».

Στο πρώτο Κεφάλαιο η Οικονομία λειτουργεί κάτω από την εξουσία του ενός (μοναρχία), χαρακτηρισμός που αναφέρεται και στα «Πολιτικά».⁶

Αναφορικά με τα αίτια που οδηγούν τον άνθρωπο στην σύσταση του Οίκου, ο συγγραφέας επαναλαμβάνει την αριστοτέλεια θέση, πως ο Οίκος συστάθηκε από φυσική ανάγκη για την ικανοποίηση των στοιχειωδών βιοτικών αναγκών.⁷ Ο Οίκος όμως δεν θα έχει διάρκεια, δεν θα μπορέσει να επιβιώσει αν είναι απομονωμένος από τους άλλους ομοειδείς οίκους. Το σύνολο των Οίκων αποτελεί και συστήνει την «πό-

3. Οικονομικών Α Ι 1343a,1-16 : Οικονομική και Πολιτική. Α ΙΙ 1343a17-1343 b 6 : Οικονομική και τα μέρη της· Α ΙΙΙ 1343b7-1344a7 : καταμερισμός των έργων στον Οίκο· Α ΙV 1344a8-22 : σχέση άνδρα και γυναίκας· Α V 1344a23-b21 : σχέση κυρίου και δούλου, εργασίες του δούλου· Α VΙ 1344b22-1345b2 : τρόποι κτήσης των αγαθών.

4. F. Susemihl, 1887, σ. V : «Et primus quidem extitit tempore satis antiquo, etsi maximam partem conscriptus est e Xenophontis Oeconomico et Politicis Aristoteleis» (Λ. Χουμανίδης, 1990, τομ. Α., σ. 97).

5. U. Victor, 1983, σ. 114.

6. Αριστοτέλους, Πολιτικά Α 7, 1255b19-20 : «ἢ μὲν γὰρ ἑλευθέρων φύσει ἢ δὲ δούλων ἔστιν, καὶ ἢ μὲν οἰκονομικὴ μοναρχία (μοναρχεῖται γὰρ πᾶς οἶκος)». Οικονομικών Α 1343a3-4 : «ἢ μὲν πολιτικὴ ἐκ πολλῶν ἀρχόντων ἔστιν, ἢ οἰκονομικὴ δὲ μοναρχία».

7. Αριστοτέλους, Πολιτικά Α 2, 1252b 13-14.

λιν»⁸, η οποία ιδρύεται για τη διασφάλιση του στοιχειώδη βίου, αποσκοπεί όμως στον ευδαίμονα βίο. Η οικονομική, η οποία ασχολείται με το μέρος, προηγείται του όλου, που είναι η «Πόλις». Ο Οίκος είναι μέρος της Πόλεως. Η αυτάρκεια ικανοποιείται κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο στην Πόλη-Πολιτεία.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως το χωρίο «ὥστε δηλον ὅτι πρότερον γενέσει ἢ οἰκονομικὴ πολιτικῆς ἐστὶ»⁹, το οποίο αποτελεί ένα νέο στοιχείο στην αρχαία ελληνική οικονομική σκέψη.

Η τοποθέτηση αυτή από πλευράς σημασίας όμως είναι αντίθετη με την ιδέα ότι το μέρος υπόκειται στον όλον, όπως ιδιαιτέρως τονίζει ο Αριστοτέλης στα «Πολιτικά», όταν ισχυρίζεται ότι η «πόλις» προϋπάρχει του Οίκου και το όλον προϋφίσταται του μέρους. Τούτο εξηγείται από το γεγονός πως η «Πόλις» είναι το φυσικό πέρας μιας διαμόρφωσης «οίκος-κώμη-πόλις», ένα πέρας στο οποίο πραγματώνεται ο τελικός σκοπός της φύσεως, αλλά και της ηθικής και πατριωτικής ιδέας ότι η Πόλη-Πολιτεία ως σκοπός προϋπήρχε των στοιχείων από τα οποία αποτελείται.

Στο πρώτο μέρος του δευτέρου Κεφαλαίου¹⁰ αναφέρονται τα δύο συστατικά μέρη του Οίκου, ο «άνθρωπος» και η «κτήσις». Ουσιαστικά, ο συγγραφέας πραγματεύεται από το σημείο αυτό την οικιακή οικονομία.

Στην «κτήσιν» αφιερώνεται το δεύτερο μέρος του δευτέρου κεφαλαίου : «κτῆσεως δὲ πρώτη ἐπιμέλεια ἢ κατὰ φύσιν· κατὰ φύσιν δὲ γεωργικὴ πρότερα, καὶ δεύτεραι ὅσαι ἀπὸ τῆς γῆς, οἷν μεταλλευτικὴ καὶ εἰ τίς ἄλλη τοιαύτη ἢ δὲ γεωργικὴ μάλιστα ὅτι δικαία· οὐ γὰρ ἀπ' ἀνθρώπων, οὐθ' ἐκόντων, ὥσπερ καπηλεία καὶ αἰ μισθαρνικαί, οὐτ' ἀκόντων, ὥσπερ αἰ πολεμικαί».¹¹

Ο Αριστοτέλης έχει περιγράψει στα «Πολιτικά» διαφόρους τρόπους ζωής που μπορεί να διάγει ο άνθρωπος για να προμηθευτεί την τροφή του από την φύση και χωρίς να κάνει χρήση της ανταλλαγής ή της αγοραπωλησίας.¹²

Η γεωργική αποτελεί την πρώτη επιμέλειά της «κατὰ φύσιν κτητικής», γιατί τα προς το «ζην» αναγκαία αποκτώνται χωρίς την μεσολά-

8. Αριστοτέλους, Πολιτικά Α 2, 1252b 28-29. Οικονομικών Α 1343a 10-12.

9. Οικονομικών Α Ι, 1343a 14-15.

10. Οικονομικών Α ΙΙ 1343a 17-24.

11. Οικονομικών Α ΙΙ 1343a 25-1343b6.

12. Αριστοτέλους, Πολιτικά Α 8, 1256a40-1256b1.

βηση της ανταλλαγής. Η μεταλλευτική, όπως και η υλοτομία, ανήκουν στο τρίτο είδος της χρηματιστικής, στην μεταξύ της αναγκαίας χρηματιστικής και μεταβλητικής.¹³

Ο συγγραφέας μνημονεύει κι άλλους τρόπους κτήσεως αγαθών, όπως την καπηλεία, τις «μισθαρνικές» και «πολεμικές» τέχνες. Με τον τρόπο αυτό, ο συγγραφέας απλουστεύει την ανάλυση του Αριστοτέλους και ακολουθεί το ακόλουθο σχήμα ταξινομήσεως της κριτικής :

1. Πρώτη επιμέλεια η κατά φύσιν (από γης).

- α) προτέρα : γεωργική
- β) δευτέρα : μεταλλευτική

2. Απ' ανθρώπων

- α) καπηλεία, μισθαρνικαί
- β) πολεμικαί

Αξιοσημείωτο είναι πως ο συγγραφέας δεν χαρακτηρίζει την καπηλεία και τις «μισθαρνικές» τέχνες ως «παρά φύσιν», διαφοροποιούμενος έτσι αισθητά από τον Αριστοτέλη. Οι διαπιστώσεις αυτές, διαφοροποιητικές του χαρακτήρα και των προσεγγίσεων των δύο έργων, πιστοποιούν πως η συγγραφή του πρώτου βιβλίου μάλλον δεν ανήκει στον Αριστοτέλη, αλλά σε μαθητή του. Η διαφορετική αυτή αντιμετώπιση παραγνωρίστηκε από συγχρόνους σχολιαστές και μελετητές του έργου, όπως από τον P. Gohlke, ο οποίος υπεστήριξε την άποψη πως το έργο συνεγράφη κατά την εποχή της μαθητείας του Αριστοτέλους στην Ακαδημία και είναι χρονικά μεταγενέστερο των Βιολογικών.¹⁴ Οφείλουμε όμως - από την πλευρά μας - να παρατηρήσουμε, πως στον κατάλογο του Διογένη του Λαερτίου μνημονεύεται το έργο «Περί οικονομίας α'»,¹⁵ το οποίο όμως δεν έχει διασωθεί. Κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να αποφανθούμε αν το έργο που αναφέρει ο Διογένης ο Λαέρτιος ανάμεσα στα αριστοτελικά είναι το ίδιο με αυτό που έχουμε στην διάθεσή μας. Ο επικούρειος φιλόσοφος Φιλόδημος (π. 110-40), σύγχρονος του Κικέρωνος, στην πραγματεία του «Περί Οικονομίας», αποδίδει το πρώτο βιβλίο στον Θεόφραστο,¹⁶ άποψη που έγινε αποδεκτή και από

13. Αριστοτέλους, Πολιτικά Α 11, 1258b 28-32.

14. P. Gohlke, 1953, σ. 7.

15. Αριστοτέλης, Άπαντα, 1993, σ. 18.

16. Ε. Μανιάτης - Χρ. Μπαλόγλου, 1994, σσ. 128-129.

μεταγενεστέρους ερευνητές.¹⁷ Ο Ed. Zeller¹⁸ υπεστήριξε την άποψη ότι συγγραφέας του έργου είναι ο Εύδημος. Ας μας επιτραπεί όμως να μην συμφωνήσουμε με τις απόψεις αυτές, αφού δεν υπάρχει αδιάσειστη επιχειρηματολογία για το όνομα του συγγραφέα.¹⁹ Μπορούμε όμως να υποθέσουμε πως είναι έργο, όπως υποστηρίξαμε, μαθητή του Αριστοτέλους ή το πολύ ενός πρωϊμου Περιπατητικού, που ακολούθησε την Σχολή του Αριστοτέλους.²⁰

Ο συγγραφέας επαινεί την γεωργία, την οποία - όπως ήδη αναφέραμε - χαρακτηρίζει «μητέρα»²¹ και αναγνωρίζει την συμβολή της στην ανδρεία των ανθρώπων.²² Φυσικά οι ιδέες αυτές δεν αποτελούν κάτι το νέο, αφού είχαν διατυπωθεί προγενέστερα και από τον Ξενοφώντα.²³

Οι σκέψεις του συγγραφέα για τον καταμερισμό των έργων στον «οίκο» ανάμεσα στον άνδρα και την γυναίκα,²⁴ η σημασία του δούλου-οικέτη²⁵ και ο ρόλος του επιτρόπου²⁶ προδίδουν όμοια μία επίδραση του Ξενοφώντος,²⁷ του Αριστοτέλους,²⁸ αλλά και του Πλάτωνος.²⁹

17. G. Fr. Schoemann, 1839. Επ' αυτού την κριτική διεξοδική ανάλυση του L. von Spengel, 1839. Όμοια, ο J.A. Hartung, 1857, σσ. 94-105, θεωρεί ως συγγραφέα του έργου τον Θεόφραστο.

18. Ed. Zeller, 1963, σσ. 944-45.

19. Κ. Γεωργούλη, 1959, σ. 246.

20. Fr. Susemihl, 1965, σσ. 155-159.

21. Οικονομικών Α ΙΙ, 1343a30-43b2.

22. Οικονομικών Α ΙΙ, 1343b 2-3.

23. Πρβλ. Ξενοφώντος, Οικονομικός V 17.

24. Οικονομικών Α ΙΙΙ, 1343b30-44a5.

25. Οικονομικών Α V 1344a25. 1344b4-9. 1344b15-17.

26. Οικονομικών Α V 1344a25-26 : «δούλων δέ εἶδη δύο, ἐπίτροπος καὶ ἐργάτης» Πρβλ. Οικονομικών Α V, 1344a26-31.

27. Αναφορικά με τον καταμερισμό των έργων στον «Οἶκο», εμφανής είναι η επίδραση του Ξενοφώντος, Οικονομικός VII 36 επί των Οικονομικών Α ΙΙΙ 1343b30-44a5. Για την αρνητική θέση του συγγραφέα των «Οικονομικών» έναντι της κοσμήσεως των γυναικών πρβλ. συγκριτικά Ξενοφώντος, Απομνημονεύματα Β Ι, 22 και οικονομικός Χ 2 κ. εξ. με Οικονομικών Α ΙV 1344a18-22. Γενικά για το έργο του Ξενοφώντος στο πεδίο της Οικονομικής βλ. L. Houmanidis, 1993, σσ. 79-102. Α. Karayiannis, 1992, σσ. 71-80 Χ. Μπαλόγλου, 1995, σσ. 169-188.

28. Για το θέμα της διαπαιδαγωγήσεως του οικέτη και την συμπεριφορά του κυρίου προς αυτόν βλ. συγκριτικά τα χωρία Ξενοφώντος, Οικονομικός XII 5 και Αριστοτέλους, Πολιτικά Α 13, 1260b7 προς Οικονομικών Α V 1344a25. Πρβλ. επίσης Αρι-

Ο συγγραφέας παρουσιάζει αναλυτικά τις εργασίες του «οικονόμου»: «Εἶδη δέ τοῦ οἰκονόμου τέτταρα καθ' ἃ δεῖ ἔχειν περὶ τὰ χρήματα. Καί γάρ τὰ κτᾶσθαι δυνατόν χρή εἶναι, καί φυλάττειν [F] ἔτι δέ καί εἶναι κτισμητικόν τῶν ὑπαρχόντων καί χρηστικόν· τούτων γάρ ἔνεκα κἀκείνων δεόμεθα».³⁰

Στις δραστηριότητες του οικονόμου αναλυτικά έχει αναφερθεί ο Ξενοφών. Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει τις προσεγγίσεις των δύο συγγραφέων.

Πίνακας 1
Οι δραστηριότητες του οικονόμου

Ξενοφόντος, Οικονομικός VII 31, 40. VIII 10.	Οικονομικών A VI,1344b 25-27
1. ἔξωθεν εισφέρειν	κτᾶσθαι
2. τὰ εἰσενεχθέντα σώζειν	φυλάττειν
3. δοκιμάζεσθαι χώραν τήν προσῆκουσαν ἑκάστοις ἔχειν	εἶναι κοσμητικόν τῶν ὑπαρχόντων.
4. εἰδέναι τὰ τε σῶα ὄντα καί μή	χρηστικόν εἶναι.

Ο συγγραφέας προβαίνει στην συνέχεια σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις αναφορικά με τα είδη και τους τρόπους διατηρήσεως της οικιακής οικονομίας. Ειδικότερα, μνημονεύει τρία είδη της οικιακής οικονομίας, το Περσικό, το Σπαρτιατικό και το Αττικό σύστημα,³¹ τα οποία

στοτέλους, Πολιτικά Η 10, 1330a33-34 προς Οικονομικών Α V 1344b16, όπου η ελευθερία χαρακτηρίζεται ως έπαθλο των δούλων-οικετών. Για τις εργασίες και τα καθήκοντα του επιτρόπου εμφανής είναι η επίδραση του αριστοτελείου χωρίου των Ηθικών Μεγάλων Α 35, 1198b12-17 επί των Οικονομικών Α V, 1344a26-29.

29. Την αργητική θέση του συγγραφέα έναντι της κοσμήσεως των γυναικών (Οικονομικών Α IV, 1344a18-22) θα συναντήσουμε και στον Πλάτωνα, Γοργία 465B. Την σπουδαιότητα του δούλου στον «Οίκο» (Οικονομικών Α V 1344a25) επεσήμανε και ο Πλάτων (Νόμοι ΣΤ 776 d). Επίδραση του Πλάτωνος στον συγγραφέα δεν έχει μέχρι σήμερα εξ' όσων γνωρίζουμε, αναγνωρισθεί.

30. Οικονομικών Α VI, 1344b22-27.

31. Οικονομικών Α VI, 1344b30-32 : «Πρός δέ φυλακήν τοῖς τε Περσικοῖς συμφέρει χρῆσθαι καί τοῖς Λακωνικοῖς. Καί ἡ Αττική δέ οἰκονομία χρησῖμος».

αναλύει. Το κριτήριο που διαφοροποιεί το ένα σύστημα από το άλλο είναι το μέγεθος του «Οίκου». Τόσο το Περσικό, όσο και το Σπαρτιατικό σύστημα παρουσιάζουν ως κοινό στοιχείο την συλλογή και φύλαξη των προμηθειών του «Οίκου», το Περσικό όμως διαφοροποιείται, γιατί «όλα οργανώνονται και επιβλέπονται από τον ίδιο τον οικονόμο». ³² Το Αττικό οικονομικό σύστημα βρίσκει εφαρμογή σε μικρές οικονομικές μονάδες, ³³ όπου δεν γίνεται η προσπάθεια δημιουργίας αποθεμάτων και δεν απαιτείται φύλαξή τους. Ως εμπειρικό υπόβαθρο της θέσεως αυτής του συγγραφέα εκλαμβάνεται η Αττική. Ο χώρος της Αττικής ήταν ανέκαθεν περιούσιος, καλυπτόμενος «από φωτεινό ουρανό και πειρβαλλόμενος από αγνώδη ορίζοντα». ³⁴ Την ξηρά διέσχιζαν στενοί οδοί και δρομίσκοι, ανάμεσα στις μικρές και εύφορες πεδιάδες, όπως της Ελευσίνας, του Μαραθώνος, των Μεσογαίων. Οι μικρές πεδιάδες δεν επέτρεπαν την δημιουργία και συγκρότηση μεγάλων αγροκτημάτων. Η μικρή παραγωγή διετίθετο αμέσως στην αγορά. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα μιας μικρής οικονομικής μονάδος είναι ο «Οίκος» του Περικλέους. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ο Αθηναίος στρατηγός ρύθμισε τον πατρικό και νόμιμο πλούτο με οικονομία, την οποία θεωρούσε αρίστη και ακριβεστάτη, έτσι «ώστε ούτε αμελούμενος να καταστραφεί, ούτε να απαιτεί διαρκή απασχόλησή του και να τον εμβάλλει σε φροντίδες και να του αφαιρεί τον καιρό». ³⁵

Το Περσικό σύστημα χαρακτηρίζεται, όπως έμμεσα συνάγεται από την σκέψη του συγγραφέα, από την απουσία μιας αγοράς, την ύπαρξη μιας συνεχούς και επισταμένης παρουσίας του ιδιοκτήτη - αφέντη στην παραγωγική διαδικασία. Τούτο αποδεικνύουν τα λόγια του ίδιου του συγγραφέα : «Ο Πέρσης, όταν ρωτήθηκε, τί θρέφει καλύτερα ένα άλογο, απάντησε,» το μάτι του κυρίου «κι ο Λίβνος στην ερώτηση, ποιά κοπριά είναι η καλύτερη,» τα χνάρια του κυρίου «είπε». ³⁶ Αντίθετα, το Αττικό σύστημα χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη μιας αγοράς που υπα-

32. Οικονομικών Α VI, 1344b34-35. Ως εμπειρικό υπόβαθρο χρησιμεύει στον συγγραφέα η περσική αυτοκρατορία, όπως περιγράφεται από τον Ξενοφάντα, Οικονομικός IV 8.

33. Πρβλ. Οικονομικών Α VI, 1345a17-19 : «ἐν μὲν οὖν ταῖς μικραῖς κτήσεσιν ὁ Ἄττικὸς τρόπος τῆς διαθέσεως τῶν ἐπικαρπιῶν χρήσιμος».

34. Α. Χουμανίδης, 1990, σ. 64.

35. Πλούταρχου, Περικλής XVI 3-4.

36. Οικονομικών Α 1345a 1-6.

γορεύεται και από το πολιτειακό στοιχείο,³⁷ απόρροια άλλωστε του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ας μη λησμονούμε πως η αγορά στην Αθηναϊκή Δημοκρατία δεν ήταν μόνον ο τόπος συγκεντρώσεως και ανταλλαγής με νόμισμα των οικονομικών αγαθών, αλλά και ο καθημερινός τόπος πολιτικού προβληματισμού και στοχασμού.

Όπως γίνεται αντιληπτό από την παραπάνω ανάλυση, ο συγγραφέας του πρώτου βιβλίου εισάγει μια νέα τεχνική ορολογία, άγνωστη μέχρι τότε, για να χαρακτηρίσει την οικιακή οικονομία.³⁸ Το γεγονός αυτό πιθανόν να είναι ένα αξιοσημείωτο στοιχείο στην ελληνική οικονομική σκέψη να ενισχύει - κατά την άποψή μας - την σημασία του έργου.

2.1. Διάσωση - Επίδραση του πρώτου βιβλίου

Το Πρώτο Βιβλίο είναι η συνέχεια μιας μακράς παραδόσεως της ελληνικής οικονομικής σκέψεως που ασχολείται με την διοίκηση και διαχείριση του Οίκου. Η απαρχή αυτής της παραδόσεως όμως πρέπει να τοποθετηθεί στο έργο «Έργα και Ημέραι» του Ησιόδου και που συνεχίζεται από τον Ξενοφώντα, τον Αριστοτέλη, τον Ξενοκράτη³⁹ και τον συγγραφέα των «Οικονομικών», τον επικούρειο Φιλόδημο, τους νεοπυθαγορείους Βρύσωνα⁴⁰ και Καλλικρατίδα,⁴¹ τους Στωϊκούς⁴² και μέσω των Ρωμαίων που ασχολήθηκαν με την γεωργία τον Μ. Terentius Varro

37. A. Bürgin, 1993, σ. 42.

38. G. Vogel, 1895, σσ. 66-67.

39. Ο σύγχρονος του Αριστοτέλους και Διευθυντής της Ακαδημίας, μετά τον θάνατο του Σπενσίππου, Ξενοκράτης ο Χαλκηδόνιος (394-314) συνέγραψε έργο με τίτλο «Οικονομικός» (Διογένης Λαερτίου, Βίοι Φιλοσόφων IV 12) και «Περί Οίκου» (Cicero, De legibus I 21, 55). Από τις πολύ λίγες πληροφορίες που διαθέτουμε για το πρώτο έργο (R. Heinze, 1965, Fr. 92, 94, 98), συμπεραίνουμε πως μάλλον στηρίζεται στην ησιόδεια παράδοση· πρβλ. M. Hodermann, 1896, σσ. 17-18.

40. Ο «Οικονομικός» του Βρύσωνος αποτελείται από δύο τμήματα, τα οποία μας διασώζει ο I. Στοβαίος, V, 28, 15p. 680, 7-681, 14.

41. Ο Λάκων Καλλικρατίδας συνέγραψε έργο με τίτλο «Περί Οίκων ευδαιμονίας» πρβλ. Stob. V 28, 16p. 681, 15-688, 8.

42. Για την «οικονομική» και «χρηματιστική» της Στοάς βλ. Stob. II 7, 11^d p. 95, 11-25. πρβλ. M. Hodermann, 1896, σ. 33. Μανιάτης - Μπαλόγλου, 1994, σσ. 63-65. C. Natali, 1995, σσ. 114-119.

(116-27) και τον L.J.M. Columella⁴³ φθάνει στον Μεσαίωνα και στην Αναγέννηση. Η όλη αυτή φιλολογική παράδοση που έχει ως κοινό σημείο την απρόσκοπτη λειτουργία του Οίκου, χαρακτηρίστηκε από τον O. Brunner ως «Hausväterliteratur».⁴⁴

Αναφορικά με την στενή συνάφεια που παρατηρείται ανάμεσα στο πρώτο βιβλίο και στον «Οικονομικό» του Βρύσσωνος, είναι εμφανές πως η σκέψη του νεοπυθαγορείου φιλοσόφου σχετικά με την αλληλεξάρτηση των τεχνών έχει πολλά κοινά σημεία με την αντίστοιχη προσέγγιση του συγγραφέα των «Οικονομικών». Τούτο δείχνει ο παρακάτω Πίνακας 2 :

Πίνακας 2

Η διάκριση των τεχνών στον «Οικονομικό» του Βρύσσωνος και στο πρώτο βιβλίο των «Οικονομικών»

<p>Βρύσσωνος, Οικονομικός Stob. V 28, 15p. 680, 13-681,2</p>	<p>Οικονομικῶν Α ΙΙ, 1343a 26-27</p>
<p>αὐτίκα γὰρ εἰ κατὰ γεωργίαν τις [F] δεῖ τεκτονικάν· εἰ τεκτονικάν δεῖ δὴ χαλκευτικάν· εἰ χαλκευτικάν, δεῖ δὴ μεταλλευτικάν [F] τοιγαροῦν ὕφαντικὰς καὶ οἰκοδομικὰς ἔστι χρεία.</p>	<p>Κατὰ φύσιν δέ γεωργικαὶ ὄσαι ἀπὸ τῆς γῆς, οἷον μεταλλευτικὴ καὶ εἰ τις ἄλλη τοιαύτη.</p>

Ο Καλλικρατίδας, δεχόμενος τα δύο συστατικά μέρη του Οίκου, τον «άνθρωπον» και την «κτήσιν» βρίσκεται σαφώς κάτω από την επίδραση των «Οικονομικών», όπως δείχνει ο Πίνακας 3.

43. Για τους συγγραφείς αυτούς, τους ονομαζομένους «Scriptores de re rustica», στους οποίους ανήκει και ο Μάρκος Πόρκιος Κάτων ο Πρεσβύτερος (232-149), πρβλ. Δ. Στεφανίδης, 1948, σσ. 190-195. Α.Θ. Χουμανίδης, 1995, σσ. 68-69.

44. O Brunner, 1949. O Brunner, 1952, σσ. 115-139.

Πίνακας 3
Τα συστατικά μέρη του Οίκου στον Καλλικρατίδα
και στο πρώτο βιβλίο των «Οικονομικών»

<p>Καλλικρατίδου, Περί οίκων ευδαιμονίας Stob. V 28, 16p. 681, 14-15</p>	<p>Οικονομικών Α 1343a 18</p>
<p>τῶν δέ μερέων αὐτῶν δύο πρᾶγματα καὶ μέγιστα, ἄνθρωπος καὶ κτήσις^F</p>	<p>μέρη δέ οἰκίας ἄνθρωπος τε καὶ κτήσις ἐστίν.</p>

Η σύντομη αυτή αναφορά στην επίδραση του έργου μέσα στην ελληνική σκέψη θέλει να δείξει πως τελικά το πρώτο βιβλίο δεν αποτελεί έργο λιγότερης αξίας και σημασίας· το αντίθετο μάλιστα. Ιδιαίτερη αναφορά στο περιεχόμενο του βιβλίου κάνει ο Φιλόδημος, ο οποίος στο δεύτερο τμήμα του έργου του «Περί Οικονομίας» ασκεί έντονη κριτική στον συγγραφέα του.⁴⁵

3.1. Μια αξιολόγηση του Β' Βιβλίου των «Οικονομικών»

Το δεύτερο βιβλίο διακρίνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος (I) είναι καθαρά θεωρητικό.⁴⁶ Σ' αυτό διακρίνει ο συγγραφέας τέσσερα είδη οικονομιών και περιγράφει τις προσόδους κάθε είδους. Το δεύτερο μέρος (II) είναι ιστορικό και περιγράφει το μέσα δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής που χρησιμοποίησαν τύραννοι, σατράπες και στρατηγοί. Η σύγχρονη βιβλιογραφία χαρακτηρίζει τα χρησιμοποιούμενα μέσα ως «στρατηγήματα»,⁴⁷ «ανέκδοτα»⁴⁸ και τα παρομοιάζει με τα

45. Φιλοδήμου, Περί Οικονομίας, στ. VIII-XII. Πρβλ. και τα σχόλιά μας στην έκδοση Ε. Μανιάτης - Χρ. Μπαλόγλου, 1994, σσ. 128-129.

46. U. Wilcken, 1901, σ. 187. Α. Ανδρεάδης, 1914/15, σ. 27. Δ. Κούσης, 1951, σ. 69.

47. Γ.Φ. Παπαλεξανδρής, 1969, σ. 12.

48. U. Wilcken, 1901, σ. 184. Α. Ανδρεάδης, 1914/15, σ. 27. Ο Ο. Schlegel, 1909, σ. 5, εκφράζει αντίθετη άποψη, υποστηρίζοντας τον ιστορικό χαρακτήρα των γεγονότων που πραγματεύεται ο συγγραφέας και υπογραμμίζει την σημασία του έργου ως πηγή της οικονομίας του 4ου π.Χ. αιώνα.

«Στρατηγήματα» του Πολυαίνου που έζησε τον 2ο μ.Χ. αιώνα.

Το δεύτερο μέρος, το πρακτικό, είναι απαραίτητο συμπλήρωμα του πρώτου, του θεωρητικού.⁴⁹ Ένας τέτοιος συνδυασμός θεωρίας και Ιστορίας απαντάται επίσης και στην «Ρητορική», όπου ο Αριστοτέλης αναφέρεται στα πέντε σπουδαιότερα ζητήματα που πρέπει να απασχολούν τον ρήτορα-πολιτικό : οι πόροι της πόλεως-πολιτείας, ο πόλεμος και η ειρήνη, η άμυνα της χώρας, το διεθνές εμπόριο και η Νομοθεσία.⁵⁰

Έχει αναγνωρισθεί⁵¹ η συνάφεια ανάμεσα στο β' βιβλίο των «Οικονομικών» στην «Ρητορική» και στην «Ρητορική προς Αλέξανδρον», όπου προσδίδεται ιδιαίτερη σημασία στον ρόλο της προσόδου της Πόλεως-Πολιτείας.⁵²

3.2. Χρονολόγηση και συγγραφέας του Β' Βιβλίου

Έχει κατά το παρελθόν απασχολήσει τους ερευνητές η χρονολόγηση του δευτέρου βιβλίου.

Ο Barthold Georg Niebuhr,⁵³ που όπως φαίνεται είναι από τους παλαιότερους συγγραφείς που ασχολήθηκαν με το πρόβλημα, υπεστήριξε την άποψη πως το έργο συνεγράφη μετά τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου και τοποθέτησε την χρονολογία στα 250 π.Χ.

Η άποψη του Γερμανού φιλολόγου και ιστορικού δεν βρήκε απήχηση και ανταπόκριση από τους μεταγενεστέρους εκδότες και σχολιαστές του έργου, όπως τον I. Schneider⁵⁴ και τον C. Goettling,⁵⁵ οι οποίοι υπεστήριξαν την άποψη πως το έργο συνεγράφη κατά τον τέταρτο π.Χ. αιώνα.

Στις αρχές του αιώνα μας, ο Γερμανός παπυρολόγος και ιστορικός U. Wilcken (1862 - 1944) αμφισβήτησε τα συμπεράσματα του Niebuhr και υπεστήριξε, με βάση στο δεύτερο μέρος του βιβλίου αναφερόμενα

49. Οικονομικών Β Ι, 1346a23-28.

50. Αριστοτέλους, Ρητορική Α 4, 1359b21-23.

51. Πρβλ. K. Riezler, 1907, σσ. 37-43. O. Schlegel, 1909, σσ. 6-7.

52. Πρβλ. συγκριτικά Αριστοτέλους, Ρητορική Α 4, 1359b24-28, Οικονομικών Β 1346a 21-25 και Ρητορική προς Αλέξανδρον ΙΙ, 33-35, 1425b21-23.

53. B.G. Niebuhr, 1828, σ. 414.

54. I.G. Schneider, 1815, αναφ. υπό R. Laurenti, 1968, σ. 32.

55. C. Goettlingius, 1830, σσ. XVII - XXV.

παραδείγματα, πως το έργο συνεγράφη λίγο πριν από τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου. «Κατά την γνώμη μου»⁵⁶ - γράφει ο U. Wilcken - «δεν φαίνεται κανένα από τα παραδιδόμενα στο II τμήμα παραδείγματα να είναι μεταγενέστερο από τον θάνατο του Αλεξάνδρου : τα πλέον μεταγενέστερα ανήκουν μέσα στην περίοδο βασιλείας του Μεγ. Αλεξάνδρου».⁵⁶

Το πρόβλημα διερεύνησε κριτικά και εξονυχιστικά ο Α.Μ. Ανδρεάδης.⁵⁷ Κατέληξε σε δύο διαπιστώσεις. Πρώτον, και τα δύο μέρη, του δευτέρου βιβλίου εγράφησαν από τον ίδιο συγγραφέα και δεύτερο, πιθανόν πρόκειται για διαφορετικούς συγγραφείς δηλαδή για μαθητή του Αριστοτέλους, εκδοχές που δέχεται ο Καθηγητής Λ.Θ. Χουμανίδης.⁵⁸ Η πρώτη άποψη είχε υποστηριχθεί από τον K. Riezler⁵⁹ και μπορούμε να δεχθούμε πως ο συγγραφέας σχετίζεται με την Περιπατητική Σχολή και είχε γνώση της «Ρητορικής». Αν δεχθούμε την δεύτερη άποψη, τότε το πρώτο τμήμα, το θεωρητικό, είναι μία επιτομή από τις ακροαματικές παραδόσεις του Αριστοτέλους, ενώ το δεύτερο πιθανόν να εγράφη από μαθητή του.

Ο Ολλανδός Ελληνιστής Β.Α. van Groningen⁶⁰ θα υποστηρίξει την άποψη πως και τα δύο κεφάλαια του β' βιβλίου εγράφησαν από τον ίδιο συγγραφέα και μάλιστα όχι αργότερα από το τέλος του 4ου π.Χ. αιώνα.⁶¹

Αναφορικά με τις παραπάνω τοποθετήσεις, επιθυμούμε να προβούμε σε ορισμένες επισημάνσεις. Ανάμεσα στα δύο Τμήματα του Δευτέρου Βιβλίου υπάρχουν ορισμένα σημεία, τα οποία προκαλούν το ενδιαφέρον του ερευνητού. Συγκεκριμένα, το Δεύτερο Τμήμα αναφέρεται σε τυράννους, π.χ. Διονύσιο Α' των Συρακουσών, ενώ το Πρώτο Τμήμα δεν κάνει καμμία μνεία στην τυραννική οικονομία. Ο Αριστοτέλης είχε αναφερθεί στα «Πολιτικά» στα έσοδα και στις δαπάνες ορισμένων τυράννων.⁶² Το γεγονός πως δεν μνημονεύεται η τυραννική οικονομία

56. U. Wilcken, 1901, σ. 188. Ο W.D. Ross, 1964, σ. 16, τοποθετεί την συγγραφή του έργου στα 300 π.Χ., ενώ ο H. Kloft, 1988, σ. 197, δέχεται πως το έργο συνεγράφη ανάμεσα στα 325 και 320 π.Χ.

57. Α.Μ. Ανδρεάδης, 1992, σσ. 101-103.

58. Λ.Θ. Χουμανίδης, 1995, σ. 49.

59. K. Reizler, 1907, σσ. 42-43.

60. Β. Α. van Groningen, 1933.

61. Πρβλ. Α. Ανδρεάδης, 1934, σ. 294.

62. Αριστοτέλους, Πολιτικά Α 11, 1259a23-27. Ε 11, 1313b26-27.

στο Πρώτο Τμήμα ανάμεσα στα είδη των τεσσάρων οικονομιών, μας επιτρέπει την εκδοχή ώστε να συμπεράνουμε πως το πολίτευμα αυτό είχε εκλείψει κατά τους χρόνους που εγγράφη το τμήμα αυτό. Κατά συνέπεια πρόκειται μάλλον για διαφορετικούς συγγραφείς. Το Δεύτερο Βιβλίο αποτελεί επιτομή συλλογής που ανάγεται στον 4ον αιώνα και την οποία επεξεργάστηκε ο επιτομέας κατά τον τρίτο αιώνα π.Χ.

3.3. Η διάκριση των οικονομιών και η σημασία τους

Ο συγγραφέας του Πρώτου Τμήματος προβαίνει σε διάκριση τεσσάρων ειδών οικονομιών :

«οικονομίαί δέ εισι τέσσαρες ὡς ἐν τύπῳ διελέσθαι [F], βασιλική σατραπική, πολιτική, ιδιωτική».⁶³

Κάθε είδος οικονομίας έχει διαφορετικά είδη προσόδων.⁶⁴ Κοινό όμως γνώρισμα των ειδών των οικονομιών είναι η φροντίδα, όπως «τ' ἀναλώματα μὴ μείζω τῶν προσόδων γίγνεσθαι».⁶⁵

Η διάκριση των οικονομιών και η σύνδεσή τους με το είδος του πολιτεύματος για τα πρώτα τρία είδη αποτελεί πρωτοτυπία του συγγραφέα και γεγονός αξιοσημείωτο στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης των Ελλήνων. Το είδος του πολιτεύματος παίζει καθοριστικό ρόλο και προσδιορίζει την οικονομική δομή της Πολιτείας.

3.4. Η επίδραση του έργου

Τα «Οικονομικά» βρήκαν μια σημαντική και αξιοσημείωτη απήχηση και αποδοχή ανάμεσα στους πνευματικούς κύκλους του Μεσαίωνα και

63. Οικονομικών Β Ι, 1345b 12-14.

64. Οικονομικών Β Ι 1345b 20-22 για τα είδη της βασιλικής οικονομίας : περί το νόμισμα, περί τα εξαγώγια, περί τα εισαγώγια (1345b28-31) για τα είδη της σατραπικής οικονομίας : από γης, από των εν τη χώρα ιδίων γινομένων, από εμπορευμάτων, από τελών, από βοσκημάτων, επικεφάλαιον και χειρωναξίον. (1346a5-8) για τα είδη της πολιτικής οικονομίας : ἢ ἀπὸ τῶν ιδίων ἐν τῇ χώρᾳ γονομένη, ἢ ἀπὸ τῶν ἐμπορίων καὶ διαγωγῶν, ἢ ἀπὸ τῶν ἐγκυκλίων. (1346a10-13) για τα είδη της ιδιωτικής οικονομίας : ἢ ἀπὸ γῆς γινομένης, ἢ ἀπὸ τῶν ἄλλων ἐγκυκλημάτων, ἢ ἀπὸ ἀργυρίου. Διὰ το ἐννοιολογικὸ περιεχόμενον των ἐνοιῶν βλ. Α. Χουμανίδης (1991).

65. Οικονομικών Β Ι, 1346a16.

της Αναγεννήσεως. Με τα δύο άλλα έργα του Αριστοτέλους, τα «Πολιτικά» και τα «Ηθικά Νικομάχεια», απετέλεσε ένα τρίπτυχο της αριστοτελείου σκέψεως-πολιτική, ηθική, οικονομική- και απέσπασε την προσοχή και τα κριτικά σχόλια κορυφαίων Σχολαστικών συγγραφέων και κατοπινών θεολόγων.

Κατά τον Μεσαίωνα το έργο μεταφράσθηκε δύο φορές στην λατινική γλώσσα. Η πρώτη μετάφραση του έργου, η επονομαζομένη "Translatio Venetus" (TV), είναι ανώνυμη και έχει παραδοθεί σε 15 χειρόγραφα.⁶⁶ Η δεύτερη μετάφραση, η επονομαζομένη «Recensio Durandus» (RD), έγινε από τον επίσκοπο Durandus de Alvernia και έχει διασωθεί σε 77 χειρόγραφα.⁶⁷ Αποτελείται από το πρώτο και το τρίτο βιβλίο. Το τρίτο βιβλίο φέρεται ως το δεύτερο βιβλίο.

Ως πρώτοι σχολιαστές του έργου εμφανίζονται οι Ferrando de Hispania (1302/03)⁶⁸ και Bartholomäus von Brügge (1309).⁶⁹

Σταθμό για την αποδοχή του έργου στην Δύση υπήρξε η μετάφραση του έργου στην γαλλική γλώσσα από τον Γάλλο ουμανιστή N. Oresme (1320-1382). Ειδικότερα, ο N. Oresme, χρησιμοποίησε το λατινικό κείμενο της TV του πρώτου βιβλίου και της RD του δεύτερου βιβλίου και μετέφρασε το έργο στην γαλλική με εντολή του Βασιλέα Καρόλου Ε'. Το έργο βρήκε μεγάλη απήχηση τόσο στους πνευματικούς κύκλους, όσο και στις αυτοκρατορικές αυλές. Τα παραδιδόμενα από τον συγγραφέα του δεύτερου βιβλίου μέτρα δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής που ελήφθησαν από στρατηγούς, τυράννους, σατράπες, απετέλεσαν ιστορικές ενδείξεις για τους ηγεμόνες της Δύσεως, όπως αυτοί λάβουν αντίστοιχα μέτρα.

Η μετάφραση και τα σχόλια του Ιταλού ουμανιστή L. Bruni θέτουν τέραμα στην κυριαρχία των λατινικών εκδόσεων. Ο L. Bruni, σε αντίθεση με τον N. Oresme, γνώριζε και χρησιμοποίησε το ελληνικό πρωτότυπο, μεταφράζοντας το έργο στα ιταλικά. Ο Bruni μετέφρασε το πρώτο

66. H. Goldbrunner, 1968, σ. 201.

67. H. Goldbrunner, 1968, σσ. 205-207.

68. Το κείμενο φέρει τον τίτλο *Explicit scriptum Yconomica, compositum a magistro Ferrando de Hispania, Colibriensi episcopo* και φυλάσσεται στην *Bibliothèque Nationale* (Paris), αρ. 16133. Βλ. B. Hauréau, 1880, σσ. 400-401.

69. Το κείμενο φέρει τον τίτλο *Expiciunt scripta supra librum Iconomicae Aristotelis, edita a magistro Bartholomeo de Brugis anno Domini 1309* και φυλάσσεται στην *Bibliothèque Nationale* (Paris), αρ. 14704. Βλ. B. Hauréau, 1880, σ. 401.

και το τρίτο βιβλίο (*liber primus, liber secundus*). Η μεταφραστική εργασία του Brunī έλαβε χώρα κατά τα έτη 1420 και 1421.⁷⁰ Είναι αξιοσημείωτο, όπως σημειώνει ο J. Soudek,⁷¹ πως έχουν διασωθεί 219 χειρόγραφα και 15 εκδόσεις του έργου του Brunī. Η μετάφραση και τα σχόλια του Brunī πάντως συνέβαλαν σημαντικά στην διάδοση του έργου σε όλη την Ευρώπη, έτσι ώστε οι εκδόσεις που ακολούθησαν κατά τους μεταγενεστέρους αιώνες στηρίχθηκαν στην έκδοση του L. Aretino Brunī.⁷²

Εκείνο όμως που, κατά την άποψή μας, καθιστά το έργο σημαντικό στην ελληνική οικονομική σκέψη είναι η πρωτοχρησιμοποίηση του όρου «πολιτική οικονομία». Ο όρος αυτός θα χρησιμοποιηθεί στους ελληνιστικούς χρόνους⁷³ και αργότερα θα κάνει έντονη την εμφάνισή του στην Δύση κατά τον 17ο αιώνα.

4. Τελικές παρατηρήσεις

Το έργο «Οικονομικά» εγράφη από συγγραφέα ή συγγραφείς της Περιπατητικής Σχολής βρίσκεται έντονα κάτω από την επίδραση της οικονομικής σκέψεως των κλασικών χρόνων. Εισάγονται όμως και νέες απόψεις που αποτελούν καινοτομία του συγγραφέα και καθιστούν το έργο σημαντικό στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψεως των Ελλήνων. Ιδιαίτερη απήχηση και αποδοχή συνήνησε από τους Δυτικούς σχολαστικούς συγγραφείς αλλά και στους κύκλους της Αναγεννήσεως.

70. H. Baron, 1928, σσ. 67-68.

71. J. Soudek, 1958, σ. 261.

72. J. Soudek, 1968, σ. 55.

73. Φιλοδήμου, Πητορική, edid. S. Sudhaus (Lipsiae 1892), II 32, Col. XXXVI, στιχ. 5-11.

Ιαμβλίου, Περί του πυθαγορείου βίου 20, 97.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Α.Μ. (1914/15), «Περί των δημοσιονομικών θεωριών του Αριστοτέλους και της Σχολής αυτού, ιδία δε περί του Β' βιβλίου των Οικονομικών», Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών, τομ. 11ος, σσ. 25-144.
- ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Α.Μ. (1934), «Ο καθηγητής Β.Α. van Groningen και το Β' βιβλίο των Οικονομικών», Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, τομ. 9ος, σσ. 293-294.
- ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Α.Μ. (1992), *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τομ. Α. Πρόλογος Α.Θ. Αγγελοπούλου. Εισαγωγή-Συμπληρωματική Βιβλιογραφία Χ.Π. Μπαλόγλου. Αθήνα : Παπαδήμας, 2η έκδοση (1928).
- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ (1993), *Αριστοτέλης Άπαντα*, τόμ. 4ος : Μεγάλα Ηθικά, Οικονομικά. Περί αρετών και κακιών. Αθήνα : Κάκτος.
- ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ Κ. (1959), «Βιβλιοκρισία : Δημοσθένους Κούση, Αριστοτέλους Οικονομικά», Πλάτων, τομ. ΙΑ', σσ. 242-247.
- ΚΟΥΣΗΣ Δ. (1951), *Αριστοτέλους Οικονομικά*. Αθήναι.
- ΜΑΝΙΑΤΗΣ Ε. & ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ Χ. (1994), *Φιλόδημος, Περί οικονομίας*. Απόδοσις στην Νεοελληνική : Ε. Μανιάτης. Πρόλογος - Σχόλια : Χ. Μπαλόγλου. Αθήνα : Ελεύθερη Σκέψις.
- ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ Χ. (1995), *Η οικονομική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων*. Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών. Πρόλογος Βασ. Α. Κύρκου. Θεσσαλονίκη : Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Χαλκιδικής.
- ΠΑΠΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ, Γ. (1969), «Τα Οικονομικά Στρατηγήματα της Αρχαιότητας», Εθνική Ανασυνγκρότησις, τχ. 219, σσ. 12-14.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Δ. (1948), *Η Κοινωνική Οικονομική εν τη ιστορική της εξέλιξει*. Αθήναι.

- ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ Λ.Θ. (1990), *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, τομ. Α' Αθήνα : Παπαζήσης.
- ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ Λ.Θ. (1995), *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών Ι. Από των Αρχαίων χρόνων μέχρι της «Γενικής Θεωρίας»*. Αθήναι : εκδ. «Σύγχρονη Εκδοτική».

Ξενογλωσση

- BARON H. (1928), *Leonardo Bruni Aretino*. Humanistisch - Philosophische Schriften. Mit einer Chronologie seiner Werk und Briefe. Leipzig.
- BRUNNER O. (1949), *Adeliges Leben und europaeischer Geist*. Salzburg.
- BRUNNER O. (1952) «*Die alteuropaeische "Oekonomik"*», «Zeitschrift fuer Nationaloekonomik», τομ. 13ος, τχ. 1ο, σσ. 115-139.
- BUECHER K. (1901), «*Zur griechischen Wirtschaftsgeschichte*», Festgabe zum 70. Geburtstag A. Schaeffles. Tubingen.
- BUERGIN A. (1993), *Zur Soziogenes der Politischen Oekonomie. Wirtschaftsgeschichtliche und dogmenhistorische Betrachtungen*. Marburg : Metropolis.
- GOHLKE P. (1953), *Aristoteles, Ueber Haushaltung, in Familie und Staat*. Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια P. Gohlke. 2η έκδοση, Paderborn : F. Schöningh.
- GOLDBRUNNER H. (1968) «*Durandus de Alvernia, Nikolaus von Oresme und Leonardo Bruni. Zu den Uebersetzungen der pseudoaristotelischen Oekonomik*», «Arciv fuer Kulturgeschichte», τομ. 50ος, σσ. 200-239.
- HEINZE R. (1965). *Xenokrates - Darstellung der Lehre und Sammlung der Fragment*. Leipzig : Teubner. 1η έκδοση 1892.
- HODERMANN M. (1896), *Quaestionum oeconomicarum specimen*. Berolini.
- HOUMANIDIS L. (1993) «*Xenophon's Economic Ideas*», «Archives of Economic History», vol II, No 1, pp. 79-102.
- KARAYIANNIS A. (1992) «*Entrepreneurship in Classical Greek Literature*», «South African Journal of Economics», vol. 60, σσ. 67-93.

- NATALI C. (1995), «*Oikonomia in Hellenistic political thought*», A. Laks & M. Schofield (eds.), *From Justice and Generosity*. Cambridge 1995, σσ. 95-128.
- NIEBUHR B.G. (1828), «*Ueber das zweite Buch der Oeconomica unter den aristotelischen Schriften*», σε : B.G. Niebuhr, *Kleine historische und philologische Schriften*. Bonn, σσ. 412-417.
- RIEZLER K. (1907), *Ueber Finanzen und Monopole im alten Griechenland*. Leipzig.
- SCHLEGEL O. (1909), *Beitraege zur Untersuchung ueber die Quellen und die Glaubwuerdigkeit der Beispielsammlung in den Pseudo - Aristotelischen Oekonomika*, διδ. διατριβή. Berlin 1909.
- SCHOEMANN G.F. (1839), *Specimen observationum in Theophrasti Oeconomicum et Philodemi Librum IX de virtutibus et vitiis*. Gryphiswaldiae 1839.
- SCHNEIDER I. Gr. (1815), *Ανωνύμου Οικονομικά*. Lipsiae.
- SOUDEK J. (1958), «*The Genesis and Tradition of Leonardo Bruni's annotated Latin version of the (Pseudo-) Aristotelian Economics*», «*Scriptorium*», τομ. 12ος, σσ. 260-68.
- SPENGLER L. von (1839), «*Βιβλιοκρισία : G. Fr. Schoemann, Specimen observationum in Theophrasti Oeconomicum et Philodemi librum IX de virtutibus et vitiis (1839)*», «*Münchener Gelehrte Anzeige*», τομ. 9ος, στ. 505-528, 533-34.
- SUSEMIHL F. (1887), *Aristotelis quae feruntur Oeconomica*. Lipsiae : Teubner.
- SUSEMIHL F. (1891), *Geschichte der griechischen Literatur in der Alexandrinerzeit*. Leipzig : Teubner [αναστ. έκδ. Heildesheim : Olms, 1965].
- VICTOR U. (1983), [*Aristoteles*] *Οικονομικός*, διδ. διατριβή. Koenigstein : A. Hain.
- VOGEL G. (1895), *Die Oekonomie des Xenophon. Eine Vorarbeit für eine Geschichte der griechischen Oekonomie*, διδ. διατριβή. Erlangen.
- WILCKEN U. (1901), «*Zu den Pseudo - Aristotelischen Oeconomica*», «*Hermes*», τομ. 36ος, σσ. 187-200.
- ZELLER E. (1879/1963), *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Zweiter Teil. Zweite Abteilung. Leipzig (αναστ. έκδ. Hildesheim).

Abstract

CH. P. BALOGLU : *The Aristotle's "Οικονομικά" contribution on the economic thought of modern times*

The work «Oeconomica» consists of three books. The third book has been survived by two latin thranlation and has the title «Νόμοι ανδρός και γαμετής». It is of later origin and is of no economic interest. This book contains little that is Peripatetic, and is closer to the Neapythagorean writings.

The first book consists of six chapters. The most of the material is an imitation of Aristotle's «Politica» and in Xenophon's «Oeconomicus», we find rather new ideas.

The second book consists of two parts. The fist part (I) is purely theoretical. Aristotle devotes his attention to the question of acquisition relavant to the poleis and kings, and makes an interesting classification : There are four forms of economy-royal, provincial, political and private. Aristotle states the important economic principle, that expenditure should not exceed revenues. This is the common characteristic of these kinds of economy.

The discrimination of the economies and their connection with the kind of government for the three kinds considers the significance of Aristotle's ideas and also the remarkable fact in the development of the economic thought of the Greeks. The kind of the government plays a decisive role and describes the economic structure of the polis.

The work «Oeconomica» was a significant part of the European intellectual corpus, studied as relevant to current problems by rulers as well as by ordinary men of affairs.

THE ROLE OF BUDGETS IN ECONOMIC REFORMS

JEGADISH P. GANDHI

University of Madras

The role of the budget as an instrument of policy, or, more broadly, the role of the Government as an active agent in directional development is much larger and complex today than it was forty years ago. The first budget of free and independent India was presented to the Legislative Assembly on 26th November, 1947, a little more than three months after Independence. Since then, there have been 60 budgets, including interim budgets and mid-year supplementary taxation proposals, presented to Parliament. During these four decades attempts were made in every budget to place restrictions on the private sector, promote public sector enterprises, motivate savings, discourage conspicuous consumption, in an effort at a more equitable distribution of income. This period was marked by concentration of political power and economic decisions focussed, not on sound business logic but, more on socialistic principles.

Mid-1991 - Crippling Crises

The condition of Indian economy was like that of patient in the intensive care canopy in mid-1991. The economy was beset with crippling crises on all fronts - precarious forex position, untamed inflationary pressures, unbridled government expenditure, soaring fiscal deficit, sagging industrial production and, above all, an all-time low of the country's economic standard in the international arena. Against this backdrop of cumulative economic maladies, the launching of a series of structural adjust-

ment programmes of the Narasimha Rao - Manmohan Singh combine has certainly created a new economic environment in India.

1991-92 Budget : Towards Macro Economic Balance

Dr. Manmohan Singh, as Finance Minister, presented his first budget for the year 1991-92, just after thirty-four days of his assumption of office in the North Block. The thrust of the budget was to achieve a better macro-economic balance. It was done by reducing the various deficits - fiscal and budgetary. The most important decision was to considerably reduce the Union Government's net credit from the RBI with a view to reducing the rate of increase in money supply. This budget brought a fundamental change in the approach to budgetmaking. The budgetary proposals were then adjusted with other macro-public policy instruments like the Monetary Policy, Exchange Policy, Trade Policy and Industrial Policy.

1992-93 Budget - Fiscal Adjustment

In his second budget (1992-93), Manmohan Singh took the process of bringing the economic reforms, macro-economic stabilisation and fiscal adjustment decisively further. The economy was looking up and the international community was taking deep interest in the flexibility of Indian Industrial Programmes. The Finance Minister proposed a significant reduction in the fiscal deficit, simplification of the direct tax regime, tariff reduction, improvement in the system of external financial management, through the partial convertibility of the rupee and by setting up of the National Renewal Fund to provide a safety-net to protect workers from the adverse consequences of technological transformation.

The economy has emerged decisively from the crises of 1990-91. The crises reached its peak in the summer of 1991 when foreign currency reserves had plummeted to almost \$1 billion, inflation had soared to an annual rate of 17 per cent, industrial production was falling and overall economic growth had declined to 1.1 per cent (in 1991-92). The programme for stabilisation and the economic reform measures put in place in 1991-

92 helped restore economic growth to 4 per cent in 1992-93 brought down the rate of inflation to 7 per cent, restored the level of foreign currency reserves to \$6.4 billion and stimulated a strong recovery in exports towards the end of the financial year. The measures taken during the past two years also averted a depending crises in the banking sector, ensured a systematic overhaul of foreign trade and exchange rate policies, largely dismantled the cumbersome and abuse-prone system of industrial licensing launched a more liberal policy towards foreign investment and ushered in far-reaching changes in the governance of the capital market.

1993-94 Budget - Towards Sustainable Growth

It seemed as though the shocks of the security scam and the Ayodhya incident might lead to a reversal of the economic reforms. But on the eve of the third Budget (1993-94) of Manmona Singh, the economy has restored a measure of normalcy to our external payments. The annual rate of inflation has been reduced from double-digit to single-digit level. International confidence has been restored. Agriculture has performed well in the current year and the industrial production is beginning to recover. The growth of the economy is expected to register a rate of 4 per cent in 1992-93 from 1.2 per cent in 1991-92.

The medium term objective of the economic reform is to place the economy back on the path of high and sustainable growth. The 1993-94 budget is an attempt towards this goal. The Finance Minister takes up the task in these paradoxical ways : (1) a rationalisation of indirect taxes to stimulate industrial growth and replacing protection through import bans and prohibitive tariffs with protection by means of a realistic exchange rate (full convertibility of the rupee). (2) a systematic attempt to eliminate the parallel foreign exchange market and increase in plan spending in the "soft" areas of development-health, education and rural development.

The strategies followed are : Having reduced the income and corporate tax rates in the last two budgets and having raised the income tax exemption limit last year, the Finance Minister has not accepted the Chaliah Committee's case for tax reduction, and left both taxes unchanged. However, he has adopted the Committee's recommendations extensively in reducing the customs as well as excise duties over a wide range of items.

This was necessary to improve the competitive position through cost reduction and to lift the economy from a partial recession.

The economic logic is that cuts in imports tariffs together with excise duty reductions and downward interest rate adjustments will revive industrial activity and improve the supply mechanism in the economy.

The year 1993-94 saw further fruits of the initial array of reforms, the deepening of the reform efforts in some areas and the identification of new priorities for policy action. The balance of payments position has improved markedly. The current account deficit is expected to be less than 0.5 per cent of GDP in 1993-94. An inflow of over \$2.5 billion on account of foreign direct and equity portfolio investments is expected. This reflects a quantum jump on such private capital inflows over previous years. Foreign exchange currency reserves had reached \$10.9 billion by February 4, 1994. The Stand-by Arrangement with the IMF negotiated in 1991, was successfully completed in June 1993. Access to foreign capital markets has been restored. Equity and bond issues by Indian companies have received a strong response in overseas markets. Inflation was running below 8.5 per cent in January 1994. Foodgrain stocks are at record levels due to good agricultural performance in two successive years and marked increases in procurement prices. The unorganised manufacturing sector and the consumer and intermediate goods segments of organised industry have shown reasonable recovery. The Advance Estimates of National Income by CSO place overall economic growth in 1993-94 at 3.8 per cent.

At the same time, there were setbacks, most notably with regard to slippage in the realization of targets for fiscal deficit correction, and the associated rekindling of inflationary pressures and per-emption of investible resources for Government borrowing. Furthermore, investment and, capital goods production, which were recovering strongly in the first three-quarters of 1992-93, were derailed by the disturbances of December - March, 1992-93. For a number of reasons, the growth in this sector has remained weak and has pulled down overall industrial performance.

Slippage in Fiscal Deficit

The principal cause of macro economic concern in 1993-94 was the de-

terioration in the fiscal position. The key to the successful stabilisation effort of the past two years has been the reduction of the Central Government's fiscal deficit from 8.4 per cent of GDP in 1990-91 to 5.9 per cent in 1991-92 and even lower in 1992-93, despite sharp revenue shortfalls linked with the disturbances of December - March 1992-93, which entailed slippage of actual fiscal performance from the budget target of 5 per cent of GDP. In 1993-94 the Central Government fiscal deficit was budgeted to fall to 4.7 per cent of the GDP. The slippage in overall fiscal performance has obliged the Centre to borrow heavily both from sources (through auctions of Government securities and treasury bills) and from the RBI.

The Central Government had to borrow heavily in 1993-94 on account of the enlargement of the fiscal deficit in an unexpected manner. There was a shortfall in revenue from import duties and excise duties and an increase in non-plan expenditure as a result of a big rise in the burden of interest charges. As the budgetary support for Plan schemes also increased modestly, the fiscal deficit rose abruptly by Rs. 21,592 crores to Rs. 58,561 crores (RE). If sizable resources had not been mobilised for bridging a portion of the overall gap would have risen uncomfortably. A vigorous effort was, therefore, made to secure funds in various ways.

1994-95 Budget - Flare-up on the Price Front

The major goals of the fourth budget (1994-95) are claimed to be further tax reform, economic growth and stabilisation of fiscal imbalances. The budget represents a high risk adventure that is perhaps dictated by the logic of the reform process in the context of a sluggish industrial production. The Budget proposes a comprehensive set of measures including customs and excise reforms, cut in interest rates and reduction in corporate tax, designed specifically to provide a stimulus to industrial production and capital goods production.

The Central Budgets for 1994-95 and 1993-94 are vastly different from the earlier budgets as at no time in the recent past an attempt has been made to shed revenue for over Rs. 10,000 crores on two occasions. The budget proposals have been boldly conceived and with an increase in Plan outlay and larger investment in the private sector in many directions, the

performance of the industrial sector should be much better than in recent years especially if exports also increase at a faster rate than hitherto.

The rate of inflation crossed the significant mark of 10 per cent in March 1994 and since then has tended to rise even further. The average inflation rate in the first two weeks of May 1994 was 11.9 per cent; this is in sharp contrast to, and almost double, the rate of 6.1 per cent in the same weeks of May 1993. The root cause of the current high inflationary trend lies in the budget for 1994-95 itself, with its high fiscal deficit. Given the continuation of high inflation till September, as admitted by the Finance Minister himself, it only means that the increase in investment outlays for various sectors (for example a meagre 1.2 per cent increase in plan expenditure in the Budget for 1994-95) in nominal terms are virtually nullified by double-digit inflation during the first half of the fiscal year 1994-95. The same story repeated in the second half of the year too.

Out of the Recessionary Spell

It seemed that the economy was seemingly out of the recessionary spell during 1994-95. The GDP growth in real terms during 1994-95 was expected to be around 5.5 per cent as against 3.8 per cent in 1994-95 and four per cent in 1992-93. The agricultural sector was expected to register a growth of at least three per cent as compared with 1.9 per cent in 1993-94. The industrial sector was optimistic of achieving a growth rate of eight per cent during 1994-95 thus breaking out of the prolonged stagnation of the preceding three years. Between April and September of 1994 the overall growth in the index of industrial production (IIP) was 7.8 per cent as against 3.8 per cent during the corresponding period in the previous year. Most of the growth in the overall industrial output during this period emanated from the capital goods sector. The IIP for capital goods rose by 21.8 per cent during this period and contributed around 40 per cent to the growth in overall IIP.

Enlarging Fiscal Deficit

In spite of the buoyancy in tax revenues collections, however, the fiscal scenario was far from encouraging. With huge expenditure following higher food and fertiliser subsidies and allocations to State Governments achieving the target of bringing down the fiscal deficit of the Centre to six per cent of GDP appeared difficult. The revised estimated of fiscal deficit for 1993-94 was placed at over eight per cent against the Budget estimate of 7.3 per cent. The fiscal deficit was threatening to reach the level of 8.4 per cent reached in 1990-91 when the reform process began. It was brought down to 5.9 per cent of GDP in 1991-92 and 5.7 per cent in 1992-93. Less of control over fiscal discipline, unbridled growth in money supply and the uptrend in administered prices of foodgrains and other commodities have been stoking the inflationary fires. The inflation rate measured in terms of the wholesale price index touched 11.4 per cent for the week ended February 18, 1995. Apart from various factors, especially cost-push and demand-pull forces, the prime cause identified last year for intensifying the inflationary pressure was the massive inflow of foreign exchange into the economy.

1995-96 Budget : Towards Populism

The 1995-96 Budget proposals have been presented against the backdrop of double-digit inflation, up in the industrial output, comfortable foodstock, bulging forex reserves, marginal increase in fiscal deficit and buoyancy in tax revenues. It has five major themes - the curbing inflation, a major attack on poverty, lower taxes, cutting and rationalising taxes and avoidance of pro-rich fiscal policy. The fifth Budget of Manmohan Singh is definitely a departure from his earlier budgets in its distinct development directional changes and its fiscal forays and fetters.

The annual rate of inflation based on the provisional-over-final movement of wholesale price index (WPI), measured on a point-to-point basis, has shown a downward movement for 14 out of 17 weeks since the beginning of the current fiscal year, 1995-96. The movement of the wholesale price index does not fully reflect the price situation at the market place

and the rising cost of living for consumers. Measured in terms of consumer price indices, the average inflation rate for industrial workers during the first two months of the current fiscal year (April and May) was higher at 10 per cent while fiscal year (April and May) was higher at 10 per cent while that for agricultural workers it was still higher at 12 per cent. This was on top of the 12 per cent rise in average consumer prices for all workers during the fiscal 1994-95. Thus the price situation is still far from satisfactory.

If prices have increased sharply, job creation has not been adequate and per capita incomes have risen slowly since the reforms began, what then could have happened to poverty? Unless neutralised by poverty alleviation programmes, the incidence of poverty must have arisen. Indeed, there was a significant worsening of rural poverty in the first 18 months of the reform programme. Estimates based on NSSO surveys indicate that the proportion of the rural population living under the poverty line increased by as much as 32 per cent between 1990-91 and 1992. Fortunately, there was no marked deterioration in urban poverty.

Though there is a continuing buoyancy in tax collections, which registered a growth of over 30 per cent in the first quarter of 1995-96, the Reserve Bank of India's credit to the Government has increased sharply thanks to the large developments on the RBI of the Centre's market borrowing programme and in the 91-day Treasury Bill auctions. The gap between the promise and the performance can be gauged from the fact that the budget deficit for the entire year, 1995-96, was targeted at Rs. 5000 crores against the estimated budget deficit of Rs. 6,000 crores for 1994-95.

In the post-reform period, the revenue deficit of the Centre has gone up from Rs. 16,261 crores in 1991-92 to Rs. 34,132 crores in 1994-95 (revised estimate). For 1995-96, it is budgeted at Rs. 35,541 crores. The revenue deficit of the Centre as a percentage of the GDP increased from 2.6 in 1991-92 to 3.8 in 1994-95. As a percentage of gross fiscal deficit (GFD), it has gone up from 44.8 in 1991-92 to 55.9 in 1994-95. It is expected to rise further to 61.7 per cent of GFD in 1995-96. Thus instead of moving towards fiscal consolidation, India is heading for a fiscal crisis with serious consequences on the price front, the external sector and the entire process of economic reforms.

In short, undue expansion of currency and credit and unaccounted

money and wealth are cathodes generating inflationary potential in Indian economy. By and large, a better management of Government finances, a minimum level of non-developmental expenditure, a critical minimum reliance on bank credit, a ceiling on money supply, conversion of black money into productive agents, a moratorium on wage revisions for a certain period, a high level production of wage-goods and a trimmed public distribution channels will definitely immunise the economy from the inflationary pressures. Using the phraseology of The Economist, the "Caged" shackles of Indian economy are now being shattered and the "tiger steps out", but it should not devour its own domestic fleshy fruits of four year of economic development!

REFERENCES

- NAIK, S.D., "*Bleak Fiscal Scenario*" Business Line, August 3, 1995.
 , "*Inflation Watch*", Business Line, August 13, 1995.
- JEGADISH GANDHI, P., "*The Deficits Dilemma in Development : A Trend Analysis*" in P.C. Jain (Ed.) : *India's Economic Crisis-Diagnosis and Treatment*, Concept Publishing House, New Delhi, 1992.
-, *The Budgets - 1991-92, 1992-93 & 1993-94 : "Signals rather than substance"*, People's Reporter, Bangalore, March 15-31, 1993.
- , (Ed), *Economic Reforms in India : Mid-way Reflections*, IEA Trust for Research and Deelopment, Interest Publications, New Delhi, 1994.
- RAMMANOHAR REDDY, C., "*Four years of Reform*", The Hindu, August 4, 1995.
- SESHAN, P.A., "*Larger Revenue Deficit Creates Problems*", The Hindu, March 3, 1994.
- SHASHIMOHAN, D.S., "*Checking Inflation*", The Hindu, June 24, 1994.
- VIJAYARAGHAVAN, R., "*A Look at the Economy - Adding Fuel to Fire*", Business Line, June 13, 1994.
- BUDGET SPEECHES OF UNION FINANCE MINISTERS, 1947-48 to 1990-91 Ministry of Finance, Department of Economic Affairs, Government of India.
- UNION BUDGETS, 1991-92 to 1995-96, Government of India.
- ECONOMIC SURVEYS, 1990-91 to 1994-95, Government of India.

Abstract

JEGADISH P. GANDHI : *The Role of Budgets in economic Reforms*

The paper presents mainly the role of the budget as an instrument of economic policy in India from 1947. During four decades a Hempts were made in every budget to

place restrictions not on sound business logic but, more on socialist principles. Thus the Indian Economy was beset with continuous coripling crises inflationary pressures, and unbridged government expenditures so that the Indian economy presented a soaring fiscal deficit, forty years ago. From 1991 until 1993 the process of a macro-economic public policy concerning currency, exchange policy, trade policy and industrial policy it was optimistic. The economic policy (1990-1993) helped restore economic growt hand brought down the rate of inflation. Between 1993-1994 Indian Economy although its difficulties continue its using process until 1994 and the balance of payments position had improved markedly, only investment and capital goods for a number of reasons remained weak. The major goals of the gowrth budget (1994-1995) are claimed to be further tax reform, economic growth and stabilizations of final embalances. The 1995-1996 budget undermined the Indian Economy as it was directed also to Populism. The undue expansion of currency and credit and accounted money generated the inflationary potential in Indian Economy and the non development expenditure.

Ο ΙΟΝΙΟΣ ΑΣΤΙΚΟΣ Κ' ΔΙΚΑΣ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΑΓΓΛΟΚΡΑΤΙΑΣ, 1815-1865

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Δ. ΙΘΑΚΗΣΙΟΥ

Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης

1. Εισαγωγή

Η μελέτη που ακολουθεί, έχει στόχο να ερευνήσει και ν' αναλύσει το καθεστώς των σχέσεων εδάφους-ιδιοκτησίας, που ίσχυε στα Επτάνησα κατά την περίοδο της κατοχής τους από τους Άγγλους - ή όπως πιο ανώδυνα πολλές φορές αναφέρεται, κατά την περίοδο της "Αγγλικής Προστασίας" - καθώς και τις επιπτώσεις τους, στην οικονομική και κοινωνική δομή των Ιονίων. Οι έγγιες σχέσεις αυτές και το προκύπτον αγροτικό ζήτημα είναι απόρροια του σχετικού Ιόνιου Αστικού Κώδικα, που όπως θα δούμε στην συνέχεια, μαζί με μια σειρά άλλων Κωδίκων, καταρτίστηκαν από ειδικές νομοθετικές επιτροπές κατά την πρώτη περίοδο της "Προστασίας".

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των πιο σημαντικών και πιο ιδιόρρυθμων θεσμών του Ιόνιου Αστικού Κώδικα, που έχουν σχέση με τη μορφή της αγροτικής ιδιοκτησίας στα Επτάνησα, θα ήταν χρήσιμη πιστεύουμε, μια σύντομη αναδρομή στην κοινωνικοοικονομική οργάνωση και ιδιαίτερα στο νομικό καθεστώς, που θεσπίσθηκε, αναπτύχθηκε και ίσχυσε στα νησιά του Ιονίου, από τότε που τα ιστορικά γεγονότα τα αποσπάσανε από το Βυζαντινό Κράτος και τους έδωσαν τη μορφή μιας ξεχωριστής πολιτείας, είτε με τ' όνομα "La Repubblica delle Sette Isole Unite" κάτω από την κυριαρχία της θαλασσοκράτειρας, την εποχή εκείνη Βενετίας, είτε με τ' όνομα "Επτάνησος Πολιτεία" κάτω από την

κυριαρχία της Γαλλίας και λίγο αργότερα της Ρωσίας και της Τουρκίας, είτε τέλος, με τ' όνομα "United States of the Ionian Islands" κάτω από την "προστασία" του Αγγλικού Στέμματος.

Κάτω από την σημαία της Γαληνότατης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, για πρώτη φορά στην ταραγμένη ιστορία τους, τα Ιόνια Νησιά απέκτησαν γεωγραφική και πολιτική ενότητα. Η Βενετία, με την ευελιξία που χαρακτήριζε την πολιτική της, χάραξε στα Επτάνησα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά πλαίσια, με συνέπεια τη διαμόρφωση ενός φεουδαλικού-ολιγαρχικού (αριστοκρατικού)¹ συστήματος κοινωνικής οργάνωσης, που με το πέρασμα του χρόνου απέκτησε εντελώς δική του φυσιογνωμία και δικό του τοπικό χαρακτήρα.² Η "νομοθεσία" αυτή, όπως γίνεται φανερό, αποτέλεσε ένα πραγματικά χαώδες και ασυνάρτητο σύνολο, απρόσιτο στον πληθυσμό, αρκετά όμως εξυτηρητικό για τη διασφάλιση των συμφερόντων των Βενετών σαν κατακτητών αλλά και των ντόπιων "Ευγενών" (nobili). Γι' αυτό ακριβώς το λόγο και μετά την κατάλυση της πολιτείας των Δόγηδων, όλοι οι μετέπειτα κατακτητές - ή "προστάτες" - Γάλλοι, Ρωσοτούρκοι, αλλά και Άγγλοι, δεν επέφεραν ουσιαστικές μεταβολές στο νομικό καθεστώς, που είχαν επιβάλει οι Βενετοί και μάλιστα, ούτε στη δική τους γλώσσα θέλησαν να μεταφράσουν τα νομικά κείμενα. Είναι χαρακτηριστικό, ότι και αυτό ακόμα το Σύνταγμα του 1817 - το σοβαρότερο νομοθετικό κείμενο της πρώτης περιόδου της Αγγλοκρατίας, που αναγνώριζε μάλιστα σαν επίσημη γλώσσα του Ιονίου Κράτους την ελληνική - ήταν συντεταγμένο κι' αυτό στην ιταλική γλώσσα, αφού αυτή χρησιμοποιούσαν οι δημόσιες υπηρεσίες. Έτσι, ενώ οι "προστάτες" άλλαζαν, οι νόμοι παρέμεναν.

Μετά την κατάλυση της Γαληνότατης Πολιτείας και την κατάληψη των νησιών από τους Γάλλους Δημοκρατικούς (1797), εξακολούθησε να ισχύει και να εφαρμόζεται, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, βενετική νομοθεσία με μόνη εξαίρεση την Πολιτική Δικονομία, που εκδόθηκε στις 30 Ιουλίου του 1797.³ Η ίδια κατάσταση, από πλευράς Δικαίου,

1. Λ.Χ. Ζώη (1963, Τόμ. Α', σελ. 86).

2. Για την περίοδο της Βενετοκρατίας στα Επτάνησα, βλ. κυρίως, Ε. Λούντζη (1856), Π. Χιώτη (1863, Τόμ. 3ος), Κ. Καιροφύλα (1953), Λ.Χ. Ζώη (1955, σσ. 112-1189, επίσης 1963, τόμ. Α', σσ. 85-86, στο λήμμα : "Βενετία, Ενετία..."), Α.Μ. Ανδρεάδη (1914, Τόμ. Α'-Β'), Ντίνου Κονόμου (1981, Τόμ. 3ος, Τεύχος Α'), Δ.Δ. Ιθακησίου (1988, σσ. 85-133).

3. Συμεών Γ. Λυμπεράτου (1964, σελ. 44).

επεκράτησε και κατά το σύντομο χρονικό διάστημα της Ρωσοτουρκικής κυριαρχίας.⁴ Φυσικά, έγιναν μερικές τροποποιήσεις αλλά στη βάση της η νομοθεσία παρέμεινε η ίδια.

Μια συστηματικότερη κάπως νομοθετική εργασία άρχισε από το 1815, από την εποχή, δηλαδή, που με την Συνθήκη του Παρισιού του ίδιου χρόνου, οι μεγάλες συμμαχικές δυνάμεις της εποχής (Αγγλία, Ρωσία, Αυστρία και Πρωσία), ανέθεσαν στην Αγγλία την "προστασία" (protection) των νησιών, τα οποία αποτέλεσαν το "Ηνωμένον Κράτος των Ιονίων Νήσων".⁵

Στην πρώτη περίοδο της Αγγλικής "προστασία"⁶ εξεδόθησαν οι Ιόνιοι Κώδικες (Αστικός, Εμπορικός, Ποινικός, Οργανισμός της Πολιτικής Δικονομίας), που νομοθετήθηκαν από ειδικές επιτροπές με βάση τη γαλλική νομοθεσία, αλλά στο σύνολό τους ήταν βαθύτατα επηρεασμένοι από το βενετικό δίκαιο, που ο χρόνος, η γλώσσα και προπαντός η εξυπηρέτηση των συμφερόντων του κατακτητή - οιουδήποτε κατακτητή - είχαν επιβάλει. Οι Κώδικες αυτοί άρχισαν να ισχύουν γενικά από το 1841, αφού τελικά ψηφίσθηκαν, ύστερα από μια δραματική διαμάχη μεταξύ των αντιπολιτευόμενων βουλευτών και της Γερουσίας, - η τελευταία αποτελούσε ουσιαστικά την Κυβέρνηση του Ιονίου Κράτους⁷ -

4. Για την περίοδο 1767-1814, βλ. κυρίως, Ermanno Lunzi (1860, επίσης 1863), Γ.Ε. Μαυραγιάννη (1889), Εμμ. Π. Ροδοκανάκη (1937), Α.Μ. Ανδρεάδη (1936), Ντίνου Κονόμου (1983, Τόμ. 3ος, Τεύχος Β'), Ελένη Ε. Κούκου (1985), Δ.Δ. Ιθακησίου (1988, σσ. 153-208).

5. Η Συνθήκη του Παρισιού υπογράφηκε ύστερα από πολλές διαπραγματεύσεις στις 5 Νοέμβρη 1815. Λεπτομέρειες για τη Συνθήκη αυτή, καθώς και για τα εννέα άρθρα που απαριθμούνταν, βλ. στην ίδια τη "Συνθήκη", που επισυνάπτεται με το "Συνταγματικό Χάρτη του Ιονίου Κράτους, του 1817" και εκδόθηκε το 1855 στην Κέρκυρα (Αρχείον Ιονίου Γερουσίας). Επίσης, σχολιασμούς για τη "Συνθήκη" αυτή, στους: Π. Χιώτη (1863, Τόμ. 3ος, σελ. 950 επ.), Σπ. Χ. Βερούκιο (1964, σσ. 92-94), Ν. Τιμολέων Βούλγαρη (1958, σσ. 1-2), Κ. Λομβάρδο (1871, σσ. 208-212), Fr. Lenormant (1859, σελ. 43), Γ. Κορδάτο (1955, Τόμ. 9ος, σσ. 495-500), ενώ κρίσεις και απόψεις του κόμμητα Ιωάννη Καποδίστρια, για το ίδιο θέμα, μέσα από την προσωπική του αλληλογραφία, στον Π.Κ. Ενεπεκίδη (1972, κυρίως σσ. 182-185, 207-209 και 211-214).

6. Για την περίοδο της Αγγλοκρατίας (1815-1864) ειδικότερα, βλ. Π. Χιώτη (1874/1877), Α.Μ. Ιδρωμένου (1935), Α.Μ. Ανδρεάδη (1907), Σπ. Χ. Βερούκιου (1964), Ντίνου Κονόμου (1985, Τόμ. 3ος Τεύχος Γ'), Γ. Κορδάτου (1946), Δ.Δ. Ιθακησίου (1988, σσ. 221-281, 333-348).

7. Η Γερουσία (Parlamento) είχε νομοθετική και εκτελεστική εξουσία, σε αντίθεση με τη Βουλή (Senato), που ονομάστηκε η νομοθετική μόνο συνέλευση. Για τα όργανα και τις λειτουργίες της Γερουσίας και της Βουλής, βλ. Α.Χ. Ζώη (1955, σελ. 232).

από το Ζ' Κοινοβούλιο και επικυρώθηκαν από το Αγγλικό Στέμμα.⁸

Αυτή ήταν σε γενικές γραμμές η πορεία, που ακολούθησε η νομοθεσία στα Επτάνησα και που ίσχυσε από την εποχή της Βενετοκρατίας μέχρι την Ένωση με την κυρίως Ελλάδα και καταργήθηκε με το νόμο ΠΝ' της 20ης Ιανουαρίου του 1866, εκτός από τον Ιόνιο Αστικό Κώδικα, που το Ελληνικό Κράτος το δέχθηκε σαν κληρονομιά και το διατήρησε σε ισχύ οκτώ ακόμη δεκαετίες μέχρι τις αρχές του αιώνα μας, οπότε και καταργήθηκε, από το νέο Αστικό Κώδικα.⁹

Ο περιορισμένος χώρος μιας παρόμοιας διερευνητικής εργασίας, δεν επιτρέπει φυσικά, τη λεπτομερή ανάλυση μιας νομοθεσίας, που διακρίνεται μάλιστα, για την απεραντοσύνη της και την έλλειψη συστηματικής ταξινόμησης και συνοχής της ύλης της. Θα προσπαθήσουμε, στη συνέχεια, απλά - και μέσα στα πλαίσια του δυνατού - να δώσουμε τα κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Επτανησιακού Δικαίου και ιδιαίτερα του Ιονίου Αστικού Κώδικα, που η κατάρτιση και η ψήφισή του τελικά, είχαν σαν αποτέλεσμα να επισημοποιηθεί η διατήρηση, για αρκετά χρόνια αργότερα, μιας σειράς υπολειμμάτων φεουδαλικών σχέσεων στο τμήμα αυτό του ελληνισμού.

8. Τους Κώδικες αυτούς συνέταξαν Ιταλοί νομολόγοι και όπως αναφέρει ο Σπ. Χ. Βερούκιος (1964, σελ. 241) "... τη εισηγήσει πάντοτε των περί Αρμοστών προσώπων, δια των οποίων αντικαθίσταντο τα πεπαλαιωμένα, ασαφή και εν πολλοίς ανακόλουθα Ενετικά διατάγματα, δι' αστικής και ποινικής νομοθεσίας κατά μάλλον ή ήττον συγχρονισμένης και εξυπηρετούσης πολλαπλώς τας κοινωνικάς ανάγκας". Το πόσο, βέβαια, η σχετική νομοθεσία εκσυγχρονίστηκε και εξυπηρετήσε τις κοινωνικές ανάγκες των Επτανησίων, αυτό αφήνεται στην κρίση του αναγνώστη. Βλ. και στα "Πρακτικά Συνεδριάσεων της Ιονίου Βουλής: Ζ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου (1840-1845)", τη σχετική με τη ψήφισή των Κωδίκων, "Συνεδρίαση της 24ης Φεβρουαρίου 1840" (Αρχαίον Ιονίου Γερουσίας).

9. Βλ. σχετικά, Α.Μ. Ιδρωμένου (1879). Συνοπτική επισκόπηση για την εξέλιξη του Αστικού Δικαίου στην Ελλάδα από την Επαναστατική Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, μέχρι την πρώτη άτυπη δημοσίευση του "Αστικού Κώδικα" του 1940 (Α.Ν. 2250 /1940) και την από 23ης Φεβρουαρίου 1956, αναδρομική αποκατάσταση του ίδιου και του εισαγωγικού του νόμου, βλ. στον Ν.Σ. Παπαντωνίου, (1983, σσ. 67-70).

2. Ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας και οι Σχέσεις Εδάφους-Ιδιοκτησίας

Το Δίκαιο, ως γνωστό, διακρίνεται σε δύο βασικές κατηγορίες, στις οποίες εντάσσονται οι επί μέρους κλάδοι του: στο Δημόσιο και στο Ιδιωτικό. Το πρώτο, θέτει τα θεμέλια της πολιτείας ενώ το δεύτερο, ρυθμίζει τις βασικές μεταξύ των πολιτών σχέσεις.¹⁰

Το Σύνταγμα του 1817, ο Καταστατικός Χάρτης, που επέβαλε ο πρώτος Άγγλος Αρμοστής (Lord High Commissioner)¹¹ Thomas Maitland, στο νεοσύστατο Ιόνιο Κράτος, φέρει έντονη τη σφραγίδα της στυγνής "λεπτότητας" της αγγλικής αποικιοκρατικής πολιτικής, αλλά δεν μπορεί να κρύψει - είναι αλήθεια - τα ίχνη των φιλελεύθερων ιδεών, που ο άνεμος της αλλαγής μετέφερε τότε από τη Δυτική Ευρώπη και που οι αγώνες του Επτανησιακού λαού αξίωσαν την αναγνώρισή τους.

Ο Καταστατικός Χάρτης αυτός με τα 257 συνολικά του άρθρα, κατοχύρωνε τα προνόμια της "προστάτιδας" Δύναμης, εξασφαλίζοντάς της τον απόλυτο έλεγχο στη δημόσια ζωή, ακόμη και στις μικρότερες της λεπτομέρειες.¹² Ταυτόχρονα αναβίωνε τους πριν τη Γαλλοκρατία κοινωνικούς και πολιτικούς διαχωρισμούς και τις απολυταρχικές αρχές, ενώ όπως θα δείξουμε αμέσως πιο κάτω, η συντηρητική αγγλική πολιτική δεν προσπάθησε να μεταβάλλει τις παραγωγικές σχέσεις ούτε

10. Κατά τους θεωρητικούς του Δικαίου, η διάκριση αυτή ανάγεται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, βλ. σχετικά, Ν.Σ. Παπαντωνίου (1983, σσ. 63-65), Γ.Δ. Δασκαλάκη (1971, σσ. 25-27), Ι.Α. Χατζηρίδα (1975, σελ. 5 κ.επ.).

11. Ο εκάστοτε Άγγλος Αρμοστής, αποτελούσε τον ανώτατο ιεραρχικά αξιωματικό της Αγγλικής Διοίκησης στο Ιόνιο Κράτος. Σαν Κυβερνήτης εκπροσωπούσε το Αγγλικό Στέμμα και ήταν ο εκφραστής της Κυβερνητικής αποικιοκρατικής πολιτικής στα Επτάνησα. Κατά το διάστημα της παραμονής τους στο χώρο του Ιονίου (1815-1864), το αξίωμα αυτό έλαβαν συνολικά εννέα Αρμοστές, από τους οποίους οι περισσότεροι είχαν το βαθμό του Στρατηγού. Βλ. σχετικά, Α.Χ. Ζώνη (1963, Τόμ. Α', σελ. 63 στο αντίστοιχο λήμμα), επίσης, Σπ. Χ. Βερούκιου (1964, σσ. 101-102 και υποσ. 1 στη σελ. 102, όπου και τα ονόματα όλων των Αρμοστών).

12. Βλ. το ίδιο το "Σύνταγμα του Ιονίου Κράτους των 1817 ως νυν υπάρχει μεταρρυθμισμένον, μεταφρασθέν εκ του ιταλικού πρωτοτύπου,... κ.λπ.", που εκδόθηκε στην Κέρκυρα το 1855 (Αρχείον Ιονίου Γερουσίας), επίσης, Α.Μ. Ιδρωμένου (1855), Α.Χ. Ζώνη (1955, σσ. 232-234), Πλάτωνος Πετρίδου (1817). Πλήρη ανάλυση των άρθρων του Συντάγματος ή του Χάρτη του 1817, βλ. κυρίως στον Κ. Λομβάρδου (1817), Δ.Α. Σίδερι (1964, σσ. 83-86), Γ.Δ. Δασκαλάκη (1964, σελ. 20 επ.).

να λύσει το προκύπτον αγροτικό ζήτημα στα Επτάνησα. Αντίθετα, στηρίχθηκε στη ιεραρχική κοινωνική διάθρωση του απαρχαιωμένου (και πάνω στις βενετικές καταβολές ανεπτυγμένου) φεουδαρχικού κατεστημένου, που όμως, έπρεπε να το κρατάει αδιάκοπα υποχείριό της. Απαραίτητος όρος εξουσίας και δύναμης της αγγλικής πολιτικής ήταν, η αποδυνάμωση της τιμοκρατίας (ιεραρχική κλιμάκωση των κοινωνικών τάξεων ανάλογα της οικονομικής τους επιφάνειας) και ο πλήρης έλεγχος της ντόπιας ολιγαρχίας στη διοίκηση του προτεκτοράτου. Και εδώ ξεπηδούσε αναπότρεπτα το καινούριο ιστορικό στοιχείο, που έμελλε να συνταράξει αργότερα τα θεμέλια του κοινωνικού κατεστημένου της Επτανήσου. Η βαθμιαία κατάργηση ορισμένων ουσιαστικών και βασικών θεσμικών διατάξεων του επτανησιακού φεουδαρχισμού, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να εξηγήσουμε στο τελευταίο τμήμα της μελέτης αυτής, οδηγούσε με μαθηματική ακρίβεια, στην οικονομική αποδυνάμωσή του.

Όπως προηγούμενα αναφέρθηκε, οι σχέσεις εδάφους-ιδιοκτησίας και το αγροτικό ζήτημα στο Ιόνιο Κράτος δεν έτυχαν της ουσιαστικής βελτίωσης στα χρόνια της "Προστασίας". Η Βρετανική πολιτική δεν έθιξε, ούτε προσπάθησε να μεταβάλλει τις ισχύουσες σχέσεις μεταξύ γαιοκτημόνων και αγροτών και βασίσθηκε, με ασήμαντες παρεμβάσεις, στο ισχύον από την επόχη της Βενετοκρατίας, "οιονεί" φεουδαρχικό καθεστώς. Κατά τα πρώτα χρόνια της Αγγλικής κυριαρχίας, επιχειρήθηκε η κωδικοποίηση των νομικών κανόνων, που αφορούσαν τις έγγιες σχέσεις του Ιονίου Κράτους. Σαν αποτέλεσμα του νομοθετικού αυτού έργου ήταν έκδοση, μεταξύ των άλλων, και του Αστικού Κώδικα. Ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας, αποτελούμενος από 2.111 άρθρα, από νομοτεχνικής άποψης παρουσιάζει το φαινόμενο όλων των νομικών Κωδίκων της εποχής του.¹³ Διακρίνεται για τη μη συστηματική κατάταξη της ύλης του και την άκρατη περιπτώσιολογία του. Από άποψη περιεχομένου και σκοπού είναι ο Καταστατικός Χάρτης της "οιονεί" φεουδαρχικής κοινωνίας των νησιών του Ιονίου, της οποίας τα κύρια χαρακτηριστικά, όπως διαφαίνονται από τα περισσότερα άρθρα του Κώδικα είναι :

1. Η απόλυτη προστασία των προνομίων των μεγαλογαιοκτημόνων

13. Βλ. ιδιαίτερα τα "Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιονίου Βουλής : Ζ' Κοινοβουλευτική Περίοδος (1840-1845), Συνεδριάσεις της 24ης Φεβρουαρίου 1840 : Επιψηφίσις Αστικών Κωδίκων κ.λπ.", Κέρκυρα, 1840 (Αρχείον Ιονίου Γεωργίας).

"ευγενών", των "αφεντάδων" ή "αρχοντολογίου" - κατά τη λαϊκή έκφραση.

2. Η μετατροπή του αγρότη (του σέμπρου αγρολήπτη) σε εξάρτημα του κτήματος του γαιοκτήμοντα-"αφέντη".
3. Η δημιουργία ή μάλλον η διατήρηση μιας πατριαρχικής οικογένειας μεσαιωνικής μορφής, όπου ο "pater familias" έχει δικτατορικά δικαιώματα σε σχέση με τα άλλα μέλη του "οίκου" του.¹⁴
4. Η μετατροπή της γυναίκας σε τεκνοποιητική μηχανή και η θέση της σε διπλή δουλειά - τη δουλειά του "αφέντη" και του άνδρα - συζύγου της.¹⁵

Από τους πιο σημαντικούς και ιδιόρρυθμους θεσμούς, όμως, του Ιόνιου Αστικού Κώδικα, είναι αυτοί που ρύθμιζαν (με δύναμη εξαναγκασμού) τις σχέσεις ιδιοκτησίας - εδάφους. Οι παραδοσιακοί αυτοί θεσμοί, που επισημοποιούνται πλέον κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας, αποτελέσαν την πιο δόλια και την πιο "ευφυή" εφεύρεση των γαιοκτημόνων της εποχής, που πέτυχε επί αιώνες δύο κυρίως σκοπούς:

14. Είναι χαρακτηριστικό το Άρθρο 271 του Ιονίου Αστικού Κώδικα, που αναγνωρίζει δικτατορικές εξουσίες στον πατέρα, απέναντι στα ανήλικα τέκνα του :

"Ο πατήρ δύναται να φυλακίση επί ένα μήνα το πολύ το τέκνον, το οποίον δεν συνεπλήρωσε το δέκατον πέμπτον έτος. Το Ειρηνοδικείον επί μόνη τη αιτήσει του πατρός, όστις δεν είναι υπόχρεως να εκφράση κανέν αίτιον, οφείλει να διατάξη την φυλάκισιν του τέκνου".

"Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιονίου Βουλής: Επιπήφισις Αστικών Κωδίκων...", op.cit.

15. Η θέση της γυναίκας στην οικογένεια της επτανησιακής κοινωνίας, όπως νομοθετήθηκε κατά τη περίοδο της Αγγλοκρατίας, γίνεται φανερή από το Άρθρο 184 του Αστικού Κώδικα, που δέχεται ότι :

"Ο ανήρ οφείλει να προστατεύη την γυναίκα, η δε γυνή να υποτάσσεται στον άνδρα".

Η υποταγή αυτή είχε τρομερές συνέπειες για τη γυναίκα, η οποία δεν θα παρακολουθούσε ή δεν θα ήθελε τη συνέχιση της συμβίωσης με το σύζυγό της για οποιοδήποτε λόγο. Ο τελευταίος μπορούσε να την "...υποχρεώσει δια της βίας να συνοικήσῃ μαζί του" (Άρθρο 186). Τελικά, η γυναίκα θεωρείται σαν μέσο απόλαυσης του άνδρα, και δούλα του συζύγου της, με αντιμισθία, "Ο ανήρ χρεωσται να την δέχεται εις τα ίδια και παρέχη εις αυτήν πάντα τα προς το ζην αναγκαία αναλόγως της περιουσίας και καταστάσεώς του" (Άρθρο 185), καθώς και τεκνοποιητική μηχανή για τη διαίωνιση της οικογένειας του άνδρα, με πολύ μειωμένα από το νόμο δικαιώματα και υποχρεώσεις απέναντι και σ' αυτά ακόμη τα παιδιά που γεννάει. "Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιονίου Βουλής : Επιπήφισις Αστικών Κωδίκων...", op.cit.

- 1ο : Το αλυσόδεμα του άμεσου παραγωγού-αγρότη στη γη του μεγαλο-γαιοκτήμονα και τη μετατροπή του σε εξάρτημα του κτήματος, και
- 2ο : Τον πολλαπλασιασμό της αξίας των κτημάτων και φυσικά και της παραγωγής προς όφελος των "αφεντάδων" ιδιοκτητών, των "αρχόντων".

Η πιο συνηθισμένη μορφή σχέσεων εδάφους - ιδιοκτησίας, που επικρατούσε στα Επτάνησα, υποστηριζόμενος και από την παράδοση, ήταν ο θεσμός της **αγροληψίας**. Η ιστορία του θεσμού αναβιώνει από την εποχή της Βενετοκρατίας.¹⁶

Όταν η Βενετία προσάρτησε στον αποικιακό κορμό της τα νησιά του Ιονίου, το ενδιαφέρον της ήταν πρόδηλο. Ο έλεγχος των λιμανιών ("Σκάλες") των νησιών. Για να έχει όμως τον έλεγχο αυτό, έπρεπε να σταθεροποιήσει το καθεστώς κατοχής της στα νησιά. Από την άλλη μεριά, ορισμένα από τα Ιόνια νησιά αντιμετώπιζαν ένα οξύ δημογραφικό πρόβλημα εξαιτίας των αλλεπάλληλων τουρκικών επιδρομών, σε σημείο, μάλιστα, ώστε να χαρακτηρισθούν σαν "ερημικά" (disabitata). Πρώτη φροντίδα επομένως της Γαληνότητας, ήταν ο επανασυνοικισμός των νησιών αυτών με μισθοφόρους υπήκοους της Βενετίας (stradioti), στους οποίους παραχωρήθηκαν προνομιακές συνθήκες διαβίωσης.¹⁷ Βέβαια,

16. Ο θεσμός αυτός, ως γνωστό, έλκει την καταγωγή του, από την πολιτική των Αυτοκρατορών του Βυζαντίου, Μεγάλου Κωνσταντίνου (322 μ.Χ.) και Ουάλη (364-378 μ.Χ.), με τη θέσπιση του μέτρου της δέσμευσης των αγροληπτών (coloni) με τα κτήματα που καλλιεργούσαν. Βλ. σχετικά, Λ.Θ. Χουμανίδη (1990, Τόμ. Α', σελ. 206), επίσης, Α.Η.Μ. Jones : *The Later Roman Empire*, Oxford University Press, N.Y. 1973, Τόμ. II, σελ. 795 επ. Εάν ανατρέξουμε ακόμη παλαιότερα η καταγωγή του θεσμού αυτού, φαίνεται ότι υπήρχε από τους Ελληνιστικούς χρόνους, αφού στο Ελληνιστικό Κράτος των Σελευκιδών, οι καλλιεργητές ήταν άμεσα εξαρτώμενοι από το Μονάρχη, Βλ. για το θέμα αυτό, W. Tarn - G.T. Griffith : *Hellenistic Civilisation*, Methuen & Co. Ltd, London, 1952, σελ. 130. Για το θεσμό της αγροληψίας, που ίσχυε στα Επτάνησα και γενικότερα για τις φεουδαλικές σχέσεις γης, βλ. Γ. Κορδάτου (1935, σσ. 87-111), Ν. Πανατζόπουλου (1969, σσ. 155-195), Δ.Δ. Ιθακησίου (1990, σ. 90-97).

17. Για το δημογραφικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε ένα από τα νησιά του Ιονίου, η Ζάκυνθος, κατά την πρώτη φάση της Βενετικής κατοχής, καθώς και γενικότερα για την προσπάθεια επανασυνοικισμού των νησιών και την προκληθείσα ανομοιογενή πληθυσμιακή σύνθεση, βλ. Δ.Δ. Ιθακησίου (1988, σσ. 88-96), όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για τη διαχρονική θεώρηση της παρουσίας των Στρατιωτικών Σωμάτων, που κατά την Αναγέννηση έλαβαν την ονομασία "Stradioti", βλ. Κ. Σάθα (1885), ενώ για τη δημογραφική κατάσταση των Ιονίων, κατά την μετέπειτα περίοδο της Αγγλοκρατίας, βλ. Δ.Δ. Ιθακησίου (1994, σσ. 77-116).

η προνομιακή αυτή εγκατάσταση, δεν απέβλεπε μόνο στον επανασυναισθητισμό των νέων κτήσεων, αλλά το κυριότερο, στην στρατιωτική τους ασφάλεια και στη δημιουργία μιας μόνιμης "φρουράς", που θα είχε και η ίδια συμφέρον από τη διαφύλαξη των κεκτημένων της και την παραμονή των Βενετών σαν επικυρίαρχων. Σε όλους αυτούς, οι Βενετοί παραχώρησαν αστική και αγροτική γη, ανάλογα με το αξίωμά τους και του αριθμού των μελών των οικογενειών τους. Ανάμεσα, λοιπόν, στους ετερόχθονες αυτούς τιτλούχους "ευγενείς" και στους γηγενείς κατοίκους των νησιών, καθώς και σε όλους εκείνους, που ζήτησαν καταφύγιο στην επτανησιακή γη, επειδή δεν ήθελαν να υποστούν τον τουρκικό ζυγό, ανοίχθηκε ένα χάσμα, που οφειλόταν βασικά στη κοινωνική ανομοιογένεια, με αντίκτυπο στην κατοπινή κοινωνική και οικονομική δομή των Ιονίων.

Οι απόγονοι - κυρίως - των τιτλούχων αυτών "αρχόντων", είναι εκείνοι που αποτέλεσαν την αριστοκρατία της Επτανήσου, απέκτησαν οικοσHEMA και έγραψαν τα ονόματά τους στο "Libro d' Oro" (Χρυσή Βίβλος). Είναι οι "ευγενείς", που ο θυμόσοφος λαός της Επτανήσου βάφτισε αργότερα "καταχθόνιους".¹⁸

18. Πρόκειται για οπαδούς της "Προστασίας", γνωστούς με την επωνυμία "φατρία των καταχθονίων", οι οποίοι αποτέλεσαν το κυβερνητικό κόμμα των "Προστασιανών". Οι τελευταίοι, - στο σύνολό τους "ευγενείς" και το άμεσα και έμμεσα εξαρτώμενο περιβάλλον τους - υπήρξαν στοιχεία συντηρητικά και αντιδραστικά. Υπήρξαν στενοί συνεργάτες και μιμητές των Άγγλων και προσπάθησαν να καταπνίξουν κάθε φιλελεύθερη κίνηση, αντιδρώντας στην παραχώρηση συνταγματικών μεταρρυθμίσεων και πολεμώντας ιδιαίτερα την ένωση των νησιών με το Ελληνικό Κράτος. Παράλληλα στο Ιόνιο Κράτος δημιουργήθηκαν άλλα δύο πολιτικά κόμματα, που εξέφραζαν τις πολιτικές αντιλήψεις των κοινωνικών ομάδων. Το κόμμα των "Μεταρρυθμιστών" και το "Ριζοσπαστικό κόμμα". Οι πρώτοι, μετριοπαθείς, πίστευαν ότι οι Ιόνιοι έπρεπε να σεβαστούν και να τηρήσουν τις Διεθνείς Συνθήκες, εφόσον η στιγμή δεν ήταν κατάλληλη για την κατάργησή τους. Το εθνικό αίτημα της ένωσης δεν το απέριπταν, αλλά περιορίζονταν στις ευχές για μια μελλοντική εθνική αποκατάσταση, ενώ βασική τους επιδίωξη ήταν να επιτύχουν την παραχώρηση περισσότερων συνταγματικών ελευθεριών με τη μεταρρύθμιση του Συντάγματος του 1817. Διαμετρικά αντίθετες, υπήρξαν οι πολιτικές θέσεις των "Ριζοσπαστών", οι οποίοι επεδίωκαν οριστική λύση του πολιτικού ζητήματος των Ιονίων Νήσων με την κατάργηση του καθεστώτος της "Προστασίας" και την άμεση ένωσή τους με τον Εθνικό κορμό. Η πολυπόθητη ένωση, βέβαια, δεν αποτελούσε το μοναδικό, αλλά, ούτε και τον τελικό σκοπό του Ριζοσπαστισμού. Ήταν μόνο η απαρχή της πραγματοποίησης των στόχων του και βασική προϋπόθεση για την ευρύτερη διάδοση και εφαρμογή των δημοκρατικών του αρχών. Κάτω από αυτό το πρίσμα, ο Ριζοσπαστισμός

Με τον τρόπο αυτό η γη, που στο μεγαλύτερο μέρος της αφήνονταν ακαλλιέργητη, έγινε ιδιοκτησία των ελαχίστων "ευγενών". Ο τρόπος καλλιέργειας των κτημάτων, όμως, που ίσχυε πριν τη Βενετοκρατία - με τις "οιονεί" δουλοκτητικές σχέσεις - δεν ήταν αποδοτικός λόγω και της ιδιοσυγκρασίας των Επτανησίων. Έπρεπε να βρεθεί καινούριος τρόπος, ένας άλλος θεσμός. Έτσι εφευρέθηκε ο θεσμός της **αγροληψίας** της "σεμπρίας" (από το *semper*=αιώνιος) ή της "νομής", όπως λεγόταν στην κοινή γλώσσα των κατοίκων.

Σύμφωνα με το θεσμό αυτό, τα κτήματα "μοιράσθηκαν" στους ακτήμονες χωρικούς (αγρολήπτες), που αναλάμβαναν την υποχρέωση να τα καλλιεργήσουν (να τα δεντροφυτεύσουν, κ.λπ.) παίρνοντας σαν αντάλλαγμα για την εργασία τους αυτή, ένα μέρος των καρπών. Μ' αυτόν τον τρόπο ο ιδιοκτήτης - γαιοκτήμονας (αγροδότης), χωρίς την παραμικρή οικονομική επιβάρυνση και χωρίς την καταβολή εργασίας, εισέπραττε την υπερπρόσοδο που δημιουργούσε η πρόσθετη εργασία των αγροληπτών. Στις περιπτώσεις μάλιστα χέρσων εδαφών, η παραχώρησή τους προς τους αγρολήπτες, με την υποχρέωση να τα καταστήσουν γόνιμα και να τα καλλιεργήσουν, το κέρδος των γαιοκτημόνων ήταν ακόμα

εμφανίζεται σαν η ώριμη ελληνική έκφραση του μεγάλου Ευρωπαϊκού δημοκρατικού κινήματος του 19ου αιώνα. Βλ. σχετικά, Π. Χιώτη (1877, Τόμ. Β', σελ. 204 έπ.), Κ. Λομβάρδου (1965), Ν. Τζουγανάτου (1964, σσ. 207-222), Σ. Σωμερίτη (1964, σσ. 103-144), Θάλειας Ν. Κολυβά (1964, σσ. 145-151). Τα τρία αυτά πολιτικά κόμματα, πήραν μέρος (με το νέο εκλογικό νόμο, που ίσχυσε μετά τις μεταρρυθμίσεις του 1850) στις εκλογές για την ανάδειξη του Θ' Κοινοβουλίου (Φεβρουάριος, 1850). Στην ένατη Βουλή, που δημιουργήθηκε μετά τις εκλογές και που αποτέλεσε ουσιαστικά την πρώτη ελεύθερη Βουλή από την εγκατάσταση της "Προστασίας", συμμετείχαν πολλοί επιφανείς άνδρες της εποχής, εκπρόσωποι όλων των κομμάτων της αντιπολίτευσης. Βλ. και "Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιονίου Βουλής: Θ' Κοινοβουλευτική Περίοδος (1850-1851), Συνεδριάσεις της 26ης Νοεμβρίου 1850", Κέρκυρα (Αρχείον Ιονίου Γερούσιας). Περισσότερες λεπτομέρειες για τα κόμματα αυτά, τις Αρχές τους και σχόλια για τα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά γεγονότα της εποχής, βλ. σε διάφορα φύλλα των τοπικών (επτανησιακών) εφημερίδων, που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο Ζακύνθου, όπως, "Πατρις" (αφ. φύλ. 39, 44, 48, 58, 91), "Λομβάρδος" (ζακυνθινή εφημ., αφ. φυλ. 2) "Φιλαλήθης" (εφημ. εκδομένη από τον Ανδρέα Μουσταξιάδη στην Κέρκυρα από το 1851 μέχρι το 1853, αφ. φύλ. 6, 35, 62, 81), "Κεραυνός" (αφ. φύλ. 9), "Φιλελεύθερος" (αφ. φυλ. 23), "Σπινθήρ" (ζακυνθινή εφημ., διάφορα φύλλα από 1/10/1847 μέχρι 20/4/1850), "Το Μέλλον" (επίσης ζακυνθινή εφημ. από τις πλέον έγκυρες, από αφ. φυλ. 1, της 1ης/1/1849, μέχρι αφ. φύλ. 53, της 31ης/12/1849 και επανεκδοθείσα από αφ. φύλ. 1 της 8ης/1/1851, μέχρι αφ. φύλ. 66, της 15ης/3/1851).

μεγαλύτερο, αφού πέρα από την γαιοπρόσοδο απεκόμιζαν και την συμπεριλαμβανομένη πρόσοδο από την αξιοποίηση της άγονης γης, που παραχωρούσαν στους αγρολήπτες.

Ποιό ήταν επομένως το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αγροληψίας; Όπως μπορεί κανείς εύκολα ν' αντιληφθεί, η αγροληπτική αυτή σχέση έδινε την ψευδαίσθηση στον ακτήμονα αγρολήπτη ότι μπορούσε ν' αποκτήσει ή να έχει κάτι δικό του, ενώ στην πραγματικότητα δεν είχε τίποτα. Το λιγοστό υποθετικό, κτηματικό μερίδιό του - το οποίο ήταν τόσο δικό του ώστε δεν είχε το δικαίωμα να το μεταβιβάσει - τον ανάγκαζε στην εντατικότερη καλλιέργειά του με σκοπό τη μεγαλύτερη απόδοση παραγωγής. Αντίθετα, αν δηλαδή δεν το θεωρούσε "δικό" του, το πιθανότερο ήταν η πλημμελής καλλιέργεια των κτημάτων και κατ' επέκταση η μείωση της παραγωγής.

Τα παραπάνω θα γίνουν αντιληπτά, αν ανατρέξει κανείς, στις σχετικές διατάξεις του Ιόνιου Αστικού Κώδικα:

Άρθρο 1627

"Η αγροληψία είναι συμβόλαιον, δι' ου ο κύριος αγροληπτικών κτημάτων, οιωνδήποτε, διαπιστεύει την καλλιέργειάν των εις τινά, όστις κρατεί προσδιωρισμένον τι μέρος των καρπών προς ανταμοιβήν των κόπων του και δύναται προσέτι να αποκτήση δικαίωμα των ειρημένων κτημάτων, αν τούτο συνομολογηθή ρητώς".

Άρθρο 1628

"Ο μεν κύριος καλείται αγροδότης, αγρολήπτης δε ο λαμβάνων τ' αγροκτήματα δια να τα καλλιεργή: τα εις αγροληψίαν δοθέντα αγροτικά κτήματα καλούνται αγροληπτικά, και το μέρος των ανηκόντων εις τον αγροδότην καρπών καλείται μερίδιον".

Άρθρο 1629

"Αι αγροληψία δύνανται να είναι διηνεκείς ή πρόσκαιροι".

Άρθρο 1930

"Η αγροληψία αποδεικνύεται μόνον δι' επισήμου εγγράφου".

Άρθρο 1631

"Το μερίδιον των εις τον αγρολήπτην ανηκόντων καρπών και η μερίς της κυριότητός του επί του αγροληπτικού κτήματος, εάν αύτη συνωμολογήθη, πρέπει ρητώς να δηλωθώσιν εις το συμβόλαιον. Εάν δεν προσδιωρίσθη το μερίδιον των καρπών, το συμβόλαιον είναι άκυρον: και όταν δεν εδηλώθη η επί της κυριότητος μερίς του αγρολήπτου, ούτος ουδέν δικαίωμα κυριότητος έχει επί του αγροληπτικού κτήματος".

Άρθρο 1632

"Οι συμβαλλόμενοι αναλύουσι, κανονίζουσι τους όρους του περί αγροληψίας συμβολαίου δι' οιασδήποτε συμφωνίας της οποίας κρίνωσιν εύλογον, εάν όμως αι συμφωνία αι αυτά δεν αντίκεινται εις τους νόμους".

Με βάση τις παραπάνω διατάξεις είχαν συνταχθεί όλα τα συμβόλαια μεταξύ αγροδοτών και αγροληπτών.¹⁹ Το άρθρο 1631 έδινε την πλήρη ελευθερία στους γαιοκτήμονες - αγροδότες να κανονίζουν αυτοί τα μερίδια - τόσο επί της κυριότητας, όσο και επί των καρπών - των αγροληπτών - καλλιεργητών, που η ανάγκη ν' αποκτήσουν έστω και "νομή" σ' ένα χωράφι τους πίεζε ασφυκτικά.

Έτσι η αγροληψία από πλευράς διάρκειας ήταν είτε αορίστου χρόνου, οπότε ο αγρολήπτης είχε - κατά τη γνωστή έκφραση - "νομή γής", ή

19. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν για παράδειγμα τα διάφορα "νοταριακά έγγραφα", που μεταξύ των άλλων, αναφέρονται σε τέτοιου είδους συμβολαιογραφικές πράξεις, που είχαν συναφθεί στη Ζάκυνθο μεταξύ των ετών 1795-1885. Βλ. "Ιστορική Συλλογή Φώτου Τζαβέλλα", Τμήμα Κ (Μικρές Συλλογές), φακ. Κ. 109, i (Γενικά Αρχεία του Ελληνικού Κράτους). Επίσης, διάφορους τύπους αγροληπτικών συμβολαίων από την εποχή της Βενετοκρατίας, που είχαν συναφθεί στην Κέρκυρα, παρουσιάζει ο Σπ. Ι. Ασοδραχάς (1985, σσ. 375-379).

πρόσκαιρη, οπότε είχε τη "νομή" όσο διαρκούσε η καλή κατάσταση της καλλιέργειας. Οι αγροληπτικές αυτές σχέσεις, ήταν επίσης γνωστές αντίστοιχα, σαν "συγκράτειες" και σαν "κανισκεψίες".²⁰ Στην πρώτη περίπτωση αν η καλλιέργεια καταστρεφόταν παρέμενε επί της γης, έστω και σαν βοσκοτόπου, η αγροληπτική σχέση. Στη δεύτερη, μαζί με τη καταστροφή των καλλιεργειών - έστω και "αν επήρχετο φυσιολογικά" - χανόταν και η "νομή" του αγρολήπτη και το κτήμα έμενε στην αποκλειστική κυριότητα του "αφέντη". Από τα προηγούμενα, γίνεται φανερό, ότι όλοι οι κίνδυνοι που απειλούσαν την γεωργική παραγωγή (φυσικές καταστροφές, υπερπαραγωγή κ.λπ.), αφορούσαν αποκλειστικά τον αγρολήπτη ενώ ο γαιοκτήμονας εισέπραττε μια εκ των προτέρων συμφωνηθείσα αμοιβή, που δεν διέτρεχε κανένα κίνδυνο μεταβολής. Κάτω απ' αυτή τη διάθρωση της παραγωγής, θα λέγαμε σήμερα ότι ο αγρολήπτης λειτουργούσε σαν επιχειρηματίας-εργαζόμενος, που έφερε όλους τους κινδύνους της επιχείρησης, ενώ ο αγροδότης-γαιοκτήμονας σαν κεφαλαιούχος.

Από πλευράς ποσοστών συμμετοχής του αγρολήπτη στην κυριότητα του κτήματος και στο γεωργικό προϊόν υπήρχαν τρεις κατηγορίες αγροληπιών: α) τα "μισιακά", β) τα "τριτάρικα" και γ) τα "αναπεντάρικα".

Στα "μισιακά", ο αγρολήπτης είχε - θεωρητικά βέβαια γιατί ήταν αδύνατο να το αποκτήσει ποτέ - το 1/4 επί της κυριότητας και έπαιρνε για το ποσοστό του επί της ιδιοκτησίας και για την καλλιέργεια του κτήματος, τα έξοδα της οποίας τον εβάρυναν αποκλειστικά και μόνο αυτόν, το 1/2 από τους καρπούς.

Στα "τριτάρικα", μπορούσε ο αγρολήπτης να μην έχει καθόλου δικαιώματα επί της ιδιοκτησίας, γιατί ο αγροδότης είχε φροντίσει να μην υπάρχει τέτοιος όρος στο συμβόλαιο, ή είχε το 1/4, ή και λιγότερο και έπαιρνε, τόσο για το δικαίωμα της ιδιοκτησίας του - αν είχε - όσο και για την καλλιέργεια του κτήματος, το 1/4 των καρπών. Τα υπόλοιπα 2/3 τα έπαιρνε ο αγροδότης - γαιοκτήμονας.

Στα "αναπεντάρικα", τέλος, οι καρποί μοιράζονταν στα πέντε (απ' όπου και η ονομασία τους). Τα 3/5 έπαιρνε ο αγροδότης και τα 2/5 ο

20. Το φεουδαλικό δικαίωμα μάλιστα, στο οποίο υπόκεινται οι πρώτες ονομάσθηκε "συγκράτεια", ενώ το αντίστοιχο των δεύτερων "κανίσι". Αυτοί οι δύο όροι χαρακτηρίζαν τόσο τις γαίες, όσο και το είδος των αγροτικών σχέσεων, βλ. Σπ. Ι. Ασδραχά (1985, σελ. 376).

αγρολήπτης. Στην αγροληπτική αυτή σχέση, ο αγρολήπτης μπορούσε, είτε να μην έχει καθόλου ποσοστό επί της ιδιοκτησίας, είτε να έχει κάποιο ποσοστό το οποίο, όμως, πρακτικά δεν ξεπερνούσε ποτέ το 1/4, παρόλο που ο Κώδικας στην προκειμένη περίπτωση, δεν έθετε περιορισμό στο ποσοστό του αγρολήπτη.

Πέρα όμως, από τα ποσοστά αυτά, τα συμβόλαια που ρύθμιζαν τις αγροληπτικές σχέσεις, περιείχαν και πολλούς άλλους επαχθείς όρους για τους αγρολήπτες, ιδιαίτερα εκείνα που αφορούσαν τ' αμπέλια και τις σταφίδες, που ήταν και οι πιο υπολογίσιμες καλλιέργειες, αφού η σταφίδα ήταν το κυριότερο και πιο προσοδοφόρο προϊόν των νησιών, από την εποχή μάλιστα της Βενετοκρατίας.²¹ Ο αγρολήπτης για παράδειγμα, ήταν υποχρεωμένος από το συμβόλαιο, που σαν "*έτερον συμβαλλόμενον μέρος είχε υπογράψει*" ο ίδιος (ή ο πατέρας του ή ο παππούς του ή κάποιος του πρόγονος, ή προκάτοχος), να μεταφέρει με δικά του έξοδα τη γλωρή σταφίδα από το κτήμα που καλλιεργούσε, στ' αλώνια, που ο "αφέντης" είχε στο "*μετόχι*" του, όσο μακριά και αν ήταν τα τελευταία. Μετά το "*λιάσιμο*" ο αγρολήπτης ήταν υποχρεωμένος να μεταφέρει επίσης, με δικά του έξοδα και με δικά του "*σακκιά*" - κι' αυτά ακόμα προβλέπονταν στα συμβόλαια - την ξερή πλέον σταφίδα από το "*μετόχι*" στις "*σαράγιες*"²² του γαιοκτήμονα στην πόλη ή στις "*σαρά-*

21. Η σταφίδα, αποτέλεσε τον κύριο πλουτοπαραγωγικό πόρο για ορισμένα από τα νησιά του Ιονίου, από την εποχή της Βενετοκρατίας (αρχές 16ου αιώνα). Πρώτη στην παραγωγή υπήρξε η Ζάκυνθος (σ' αυτήν όφειλε τ' όνομα "Isola d' Oro"), ενώ ακολουθούσαν η Κεφαλλονιά και η Ιθάκη. Περισσότερα για το θέμα αυτό, βλ. του Δ.Α. Ζωγράφου (1921, Τόμ. 1ος, σσ. 79-87), ενώ στο ίδιο έργο (Τόμ. 3ος), ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ιστορικές "γεωργικές μελέτες" του Στεφ. Ξένου (σσ. 264-324) και Μ. Λαμπρινίδου (σσ. 325-348). Επίσης, Δ.Δ. Ιθακησίου (1988, σελ. 116 έπ.), Ν. Φωκά Κοσμετάτου (1972, σσ. 276-284), Θαν. Καλαφάτη (1986, σσ. 63-78).

22. "*Σαράγιες*" = αποθήκες που συγκέντρωναν τον καρπό - κυρίως σταφίδα αλλά και τα σιτηρά - απ' όπου γινόταν και η μεταπώλησή του. Τέτοιες ιδιόκτητες αποθήκες ("*σαράγιες*"), κυρίως σταφίδας είχαν για παράδειγμα όλα τα "αρχοντικά" της Ζακύνθου, αφού οι ιδιοκτήτες τους αποτελούσαν και τους γαιοκτήμονες του νησιού. Τα τεράστια αυτά υπόγεια - χωρούσαν πολλές φορές πάνω από ένα εκατομμύριο λίτρες - ήταν επενδεδυμένα με σκληρό ξύλο και γέμιζαν από ειδικές καταπακτές. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, και τον ξεπεσμό των "αρχόντων", οι παραγωγοί (χωρικοί μικροκαλλιεργητές και αστοί έμποροι) αποθήκευαν πια τους καρπούς τους στους "σαραγιάνηδες". Οι τελευταίοι ήταν σταφιδέμποροι, που διέθεταν μεγάλες ιδιόκτητες αποθήκες και παρελάμβαναν τον καρπό δίνοντας μια σχετική απόδειξη, που χρησιμοποιε στην αγορά σαν ένα είδος χαρτονομίσματος με πλήρη μετατρεψιμότητα σε χρήμα ίσης αξίας με την αξία του καρπού που προμηθεύονταν. Βλ. σχετικά, Δ.Δ. Ιθακησίου (1988, σσ. 226-227 και υποσ. 42 στη σελ. 341).

γιες" του εμπόρου που του υποδείκνυε αυτός. Επίσης, επειδή προβλεπόταν ότι μέσα στο υποστατικό, η γυναίκα του αγρολήπτη-σέμπρου θα έτρεφε, το πιο πιθανό, ορισμένο αριθμό κατοικίδιων ζώων, ο αγρολήπτης ήταν υποχρεωμένος από το συμβόλαιο, να προσφέρει στον "αφέντη", εθιμοτυπικά κάθε χρόνο ορισμένα κτηνοτροφικά προϊόντα. Η προσφορά τέτοιων προϊόντων (όπως κρέας, γάλα, τυρί κ.λπ.), γινόταν με μορφή "δώρου" και αποτελούσε το λεγόμενο "ρεγάλο" (regalo). Αυτοί ακριβώς, οι καταπιεστικοί όροι, που περιελάμβαναν τα αγροληπτικά συμβόλαια, που είχαν συναφθεί στην περίοδο της Αγγλοκρατίας στα Επτάνησα και άλλοι, όμως ανάλογοι, δείχνουν τελικά το βαθμό εξάρτησης του Επτανήσιου ακτήμονα-καλλιεργητή από τον γαιοκτήμονα-αφέντη".²³

Σε τελευταία ανάλυση, το μερίδιο του αγρολήπτη επί της κυριότητας του αγροληπτικού κτήματος ήταν φενάκη, ή δε ψευδαισθήση του σέμπρου-καλλιεργητή ότι έχει και αυτός κάτι από το κτήμα, είχε μοναδικό σκοπό να εξυπηρετεί το συμφέρον του γαιοκτήμοντα : Πρώτα απ' όλα, γιατί ουδέποτε από το νόμο είχε το δικαίωμα ο αγρολήπτης να ζητήσει τη διανομή του αγροληπτικού κτήματος και να λάβει στην αποκλειστική του κυριότητα το μερίδιο του. Ο αγροδότης γαιοκτήμονας, από την άλλη μεριά, ποτέ δεν θα επεδίωκε να διαπραγματευτεί τη διανομή του μεριδίου του αγρολήπτη, γιατί και πάλι το δικό του μερίδιο θα ήταν αναγκασμένος να το δώσει σε νέο καλλιεργητή, είτε σε απλή καλλιεργεία είτε σε αγροληψία. Δεν είχε λοιπόν κανένα λόγο να επιδιώξει να έρθει σε συμφωνία (με τον αγρολήπτη) για την διανομή, αφού ο ίδιος ποτέ δεν επρόκειτο να καλλιεργήσει αυτοπροσώπως ή με αντεπιστασία το κτήμα, γιατί δεν τον συνέφερε οικονομικά. Και τούτο, γιατί και από

23. Παράδειγμα των παράλογων απαιτήσεων των "αφεντάδων" ήταν το "μερτικό", που ζητούσε ο γαιοκτήμονας, ακόμα και από ένα κλήμα σταφύλι, που μπορεί να υπήρχε μέσα στην σταφυδοφυτεία. Ήταν μάλιστα, τέτοια η απαίτηση του "αφέντη" για το "μπιτούτο" (επιδόρπιο) και ήταν τόσο καθιερωμένο το καλύτερο σταφύλι να στέλνεται "ρεγάλο" (δώρο) στον "άρχοντα", ώστε ένα από τα καλύτερα είδη "φασουλάρικων" (επιτραπέζιων) σταφυλιών, που ευδοκίμοι σε στην Κεφαλλονιά, να ονομασθεί "κοντορεγάλε" (δηλαδή, "ρεγάλο" του Κόντε). Αυτά τα επιτραπέζια κλήματα, καθώς και διάφορα οπωροφόρα δένδρα, που καλλιεργούσε και περιποιόταν ο αγρολήπτης μέσα στο αγροληπτικό κτήμα, ήταν την εποχή εκείνη τα μεγάλα μέσα εκβιασμού στα χέρια των "ευγενών αφεντάδων". Είχε και απ' αυτά ο αγροδότης, το μισό ή τα 2/3, ή τα 3/5 των καρπών και ο νόμος του επέτρεπε την καταβολή αποζημίωσης, σε περίπτωση υπεξαίρεσης ή μη καλής σοδειάς.

τα μη αγροληπτικά κτήματα που οι ιδιοκτήτες έδιναν κατ' ανάγκη σε καλλιέργεια, εφόσον οι ίδιοι θεωρούσαν οποιαδήποτε εργασία υποτιμητική, έπαιρναν το μισό από τους καρπούς, ενώ το άλλο μισό το έπαιρνε ο "ελεύθερος" καλλιεργητής για την καλλιέργειά του. Από αυτό και μόνο αποδεικνύεται ότι ο αγρολήπτης για το μερίδιό του επί της ιδιοκτησίας του αγροληπτικού κτήματος δεν έπαιρνε απολύτως τίποτα (ακόμα και όταν έπαιρνε τους μισούς καρπούς). Το ερώτημα, στην προκειμένη περίπτωση, είναι γιατί οι Επτανήσιοι γαιοκτήμονες προτιμούσαν την δια συμβολαίου αγροληπτική σχέση. Η εξήγηση που μπορούμε να δώσουμε είναι γιατί οι ελεύθεροι καλλιεργητές καλλιεργούσαν τα κτήματα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να παράγουν καρπούς μόνο για το χρόνο που αυτοί απασχολούνταν εκεί και δεν ενδιαφέρονταν για τις τύχες των υποστατικών. Το αποτέλεσμα ήταν τέτοια κτήματα - και κυρίως αυτά, που αφορούσαν τις σταφιδοκαλλιέργειες - να παραμελούνται και να καταστρέφονται. Αντίθετα ο αγρολήπτης, με την ψευδαίσθηση ότι το κτήμα ήταν "δικό" του και θα το αφήσει μάλιστα, κληρονομικά και στα παιδιά του και ότι σε τελευταία ανάλυση, αν δεν το καλλιεργούσε σύμφωνα με τους κανόνες της αριστούς τεχνικής, ο ιδιοκτήτης - αγροδότης είχε το δικαίωμα από το νόμο να ζητήσει αποζημίωση για τους καρπούς που έχασε "λόγω κακογεωργίας" και να τον αποβάλει από τη "νομή" του και μάλιστα χωρίς καμιά αποζημίωση, έκανε ότι μπορούσε για την καλύτερη και πιο αποδοτική καλλιέργεια του κτήματος. Με άλλα λόγια, οι αγροληπίες ήταν σχέσεις εδάφους-ιδιοκτησίας, πρόσκαιρες ή αορίστου χρόνου, που εξασφάλιζαν στους αγροδότες την καλή και τακτική καλλιέργεια των κτημάτων τους, χωρίς να δίνουν κανένα δικαίωμα στους αγρολήπτες πέρα από τη ψευδαίσθηση της συνιδιοκτησίας.

Όσον αφορά τη μεταβίβαση του ποσοστού ιδιοκτησίας ("μερίδιο") από μέρους των αγροληπτών σε τρίτους, το σχετικό άρθρο του Ιόνιου Αστικού Κώδικα ανέφερε:

Άρθρο 1634

"Ο αγρολήπτης δεν δύναται να μεταβιβάσει εις άλλον τα δικαιώματα και τας υποχρεώσεις του άνευ της συναίνεσης του αγροδότου. Η συναίνεσις αυτή πρέπει να προκύπτει εξ επισημού προάξεως".

Έτσι, ενώ ο αγροδότης μπορούσε να μεταβιβάσει το "μερίδιό" του σε οποιονδήποτε, ο αγρολήπτης ήταν υποχρεωμένος και από το νόμο αυτή φορά, να είναι γι' αόριστο χρόνο δεμένος με το κτήμα του ιδιοκτήτη-γαιοκτήμονα. Το μόνο που μπορούσε να κάνει, ήταν να το εγκαταλείψει στον "αφέντη" του, αν φυσικά ο τελευταίος δεχόταν την αναχώρηση αυτή προς όφελός του, γιατί μπορούσε και να την αρνηθεί και επιπλέον να ζητήσει αποζημίωση για τυχόν κακή σοδειά, ή φθορά, ή μείωση της αξίας του κτήματος. Εννοείται, βέβαια, ότι η μεταβίβαση της κυριότητας του κτήματος του αγροδότη σε άλλον, σήμαινε αυτόματα ότι μεταβιβαζόταν - στην ουσία - και ο αγρολήπτης, σαν εξάρτημα ή "παρακολούθημα" του υποστατικού. Η ερμηνεία του Άρθρου 1634 ήταν πραγματικά μια από τις σκληρότερες, διατάξεις, θυμίζοντας εποχές του παρελθόντος και ταυτόχρονα αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της "οιονεί" φεουδαρχικής κοινωνίας στα Επτάνησα. Τη σκληρότητα αυτή θέλησε ν' αμβλύνει το ΛΒ' ψήφισμα της 6ης Φεβρουαρίου 1860 - τέσσερα μόλις χρόνια πριν την ένωση της Επτανήσου με τον Ελλαδικό κορμό - του ΙΑ' Κοινοβουλίου του Ιονίου Κράτους τροποποιώντας το Άρθρο 1634.²⁴ Η τροποποίηση αυτή από μια άποψη, καθιστούσε κάπως χαλαρότερα τα δεσμά του αγρολήπτη, που στο εξής είχε επιτέλους το δικαίωμα, χωρίς τη "συναίνεση" του αγροδότη να μεταβιβάσει το "μερίδιό" του, τη "νομή" του, τουλάχιστον στο οικογενειακό του περιβάλλον (σαν προίκα, για παράδειγμα, στις θυγατέρες του ή τις εγγονές του):

"Ο αγρολήπτης δεν δύναται να μεταβιβάσει εις άλλον τα δικαιώματα και τας υποχρεώσεις του άνευ προηγουμένης προσκλήσεως προς τον αγροδότην, ίνα ούτος αποφανθή εάν θέλη να συγκατανεύσει εις την αποξένωσιν ή αν θέλη να προτιμηθή; και ταύτα επί ποινή ακυρώσεως του συμβολαίου και επανελεύσεως του κτήματος. Εάν ο αγροδότης εντός δεκαπέντε ημερών από της αναγγελίας της προσκλήσεως δεν δηλώση ότι θέλει να προτιμηθή, η αποξένωσης επιτρέπεται, μένοντας όμως αλληλεγγύως υπευθύνου προς τον αγροδότην του νέου αγρολήπτου μετά του αρχαίου, δι' όλας τας εκ της αγροληψίας απορροεούσας υποχρεώσεις. Η

24. "Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιονίου Βουλής : ΙΑ' Κοινοβουλευτική Περίοδος (1857-1861), Συνεδριάσεις της 6ης Φεβρουαρίου 1860" (Αρχείον Ιονίου Γερουσίας).

προσκλητήριοι πράξις θέλει περιέχει τα σύμφωνα και τους συνομολογηθέντας όρους. Μη συνταχθείσης της πράξεως προς απαλλοτριώσιν εντός του έτους από της προσκλήσεως, η απαλλοτριώσις δεν δύναται να γίνη ειμή επί τη βάσει της προσκλήσεως, υπό την εναλλαγήν της ακυρώσεως και της επανελεύσεως. Επιτρέπεται όμως, εις τον αγρολήπτην να μεταβιβάση το αγροληπτικόν κτήμα προς σύστασιν προικός εις τα θυγατέρας του και εις τας εγγονάς του. Αλλά τόσον εν τη παρούση όσον και εν πάση άλλη περίπτωσει, καθ' ην ο αγροδότης προσκαλούμενος παρά του αγρολήπτου δεν θέλει να προτιμηθή είτε σιωπών, είτε διαδηλών τούτο, ο συμβολαιογράφος παρ' ω το συμβόλαιον συνωμολογηθή, οφείλει αυτεπαγγέλτως εντός δεκαήμερου να ειδοποιήση τον αγροδότην περί του γενομένου συμβολαίου δι' αναγγελίαν εν ασήμω χάρτη".

Κατά τ' άλλα όμως, η παραπάνω τροποποίηση του Άρθρου 1634, δημιουργούσε μια τραγελαφική κατάσταση και εξασφάλιζε ακόμα περισσότερο τα δικαιώματα και τα προνόμια του αγροδότη "αφέντη" σε περίπτωση που ο αγρολήπτης μεταβίβαζε το αγροληπτικό του δικαίωμα σε τρίτο χωρίς τη συγκατάθεσή του. Αιώνια παρέμενε ο παλαιός αγρολήπτης, συνυπεύθυνος και συνυπόχρεος με το νέο "σέμπρο" έναντι του "αφέντη"-αγροδότη, ο οποίος είχε έτσι κάθε συμφέρον να μην απαντήσει στην πρόσκληση, αφού κατ' αυτό τον τρόπο είχε περισσότερους υπόχρεους, από τους οποίους μπορούσε να ζητήσει ευθύνες για τη μη τακτική καλλιέργεια του κτήματός του και για την χορήγηση του μεριδίου του από την παραγωγή. Τελικά, όπως γίνεται αντιληπτό, η τροποποίηση αυτή απέβαινε προς όφελος του γαιοκτήμονα.

Δύο άλλες διατάξεις του Ιόνιου Αστικού Κώδικα, που θύμιζαν τη "Λεόντειο Εταιρεία" ήταν αυτές, που ρύθμιζαν τη συμμετοχή στα έξοδα και στα εσοδα των ενδιαφερομένων μερών :

Άρθρο 1638

"Τα προς καλλιέργειαν του αγροληπτικού κτήματος τακτικά έξοδα είναι εις βάρος του αγρολήπτου. Τα δε έκτακτα έξοδα κανονίζονται κατά τας επιτοπίους συνηθείας και έθιμα".

Άρθρο 1639

"Αι οποιεσδήποτε προξενηθείσαι ζημίαι εις το αγροληπτικόν κτήμα ή εις τους καρπούς αυτού μένουσιν εις βάρος του αγρολήπτου".

Τα άρθρα αυτά, όπως γίνεται φανερό, υποχρέωναν μόνο τον αγρολήπτη να μετέχει ταυτόχρονα στα έξοδα και στις ζημιές, ενώ ο αγροδότης ότι κι αν συνέβαινε έπαιρνε πάντα το μερίδιό του από τους καρπούς. Ο τελευταίος, δηλαδή, "δεν συμμετείχε μόνο στα κέρδη...", όταν η "εταιρεία" είχε κέρδος, αλλά και όταν - πράγμα πολύ συνηθισμένο - η "εταιρεία έχανε". Σ' αυτό και μόνο διέφερε ο θεσμός της αγροληψίας από την "Λεόντειο Εταιρεία".

Αυτός ήταν σε γενικές γραμμές ο θεσμός της αγροληψίας, που ίσχυε στα Ιόνια Νησιά και καταργήθηκε 90 περίπου χρόνια μετά την ένωσή τους με την υπόλοιπη Ελλάδα.²⁵

Πέρα όμως από το θεσμό αυτό, δύο άλλοι ιδιαίτεροι θεσμοί, αναπτύχθηκαν και εφαρμόστηκαν - σε μικρότερη κλίμακα - στα Επτάνησα κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας. Οι θεσμοί αυτοί, που παρουσίαζαν μάλιστα και αρκετή ομοιότητα με τις αγροληψίες, ήταν η **εμφύτευση** και η **εδαφονομή**. Ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας προέβλεπε σχετικά για τις δύο αυτές καλλιεργητικές σχέσεις :

Άρθρο 1651

"Η εμφύτευσις είναι συμβόλαιον, δι' ου παραχωρείται εις τον εμφυτευτήν αγροτικόν τι κτήμα επί τη υποχρεώσει να το βελτιώσει και να πληρώνη κατ' έτος προσδιορισμένην τινά παροχήν, ήτις καλείται κανών, ή εις χρήματα ή εις προϊόντα της γης προς αναγνώρισιν της πρωτοτύπου κυριότητας του παραχωρητού".

25. Οι αγροληψίες καταργήθηκαν πρώτα στη Ζάκυνθο, με το Νομοθετικό Διάταγμα της 19/28 Αυγούστου 1925 και λίγο αργότερα στη Κέρκυρα με το Ν.Δ. της 5/11 Ιουλίου 1927, που επικύρωσε το Ν.Δ. της 19ης Σεπτεμβρίου 1925 "...περί απελευθερώσεως από των διηνεκών βαρών των αγροτικών κτημάτων της νήσου Κέρκυρας", καθώς και με μεταγενέστερους Νόμους, που όμως άφησαν "υπολείμματα" αγροληψιών. Στα υπόλοιπα νησιά με το Νόμο 1597 της 21/24 Δεκεμβρίου 1950 "...περί διαλύσεως των εις τας Ιονίους Νήσους αγροληψιών", που καταργήθηκαν από το άρθρο 11 όπως τροποποιήθηκε με τον Ν.2051/1952. Βλ. σχετικά, Δ.Δ. Ιθακησίου (1988, σελ. 237 και υποσημ. 50 στη σελ. 342).

Άρθρο 1652

"Η εδαφονομή είναι συμφόλαιον, δι' ου παραχωρείται αστικόν κτήμα, επί υποχρεώσει του εδαφονόμου να πληρώνη κατ' έτος προσδιορισμένην τινά παροχήν, ήτις καλείται εδαφονόμιον, εις χρήματα ή εις είδη προς αναγνώρισιν της κυριότητας του εδαφοδότου".

Άρθρο 1653

"Η εμφύτευσις και η εδαφονομή δύνανται να είναι διηνεκείς ή πρόσκαιροι. Η πρόσκαιρος, εμφύτευσις ή εδαφονομή δεν δύνανται να είναι ποτέ βραχύτεραι των είκοσι ετών".

Αξιοσημείωτο ήταν επίσης και το επόμενο άρθρο σύμφωνα με το οποίο :

Άρθρο 1655

"Η ένεκα σίνους (βλάβης) διάρρηξιν δεν έχει χώραν εις τα περί εμφυτεύσεως και εδαφονομής συμβόλαια.

Και αυτό γιατί η γαιοπρόσδος του ιδιοκτήτη (του "παραχωρητού" ή του "εδαφοδότου"), δεν εξαρτιόταν στην προκειμένη περίπτωση από την απόδοση του κτήματος, αλλά προκαθοριζόταν σαν πάγια πρόσδος από το συμβόλαιο. Κατά τ' άλλα, οι ίδιοι περιορισμοί που ίσχυαν ως προς τη μεταβίβαση της αγροληψίας στον αγρολήπτη, ίσχυαν και στον "εμφυτευτή" και τον "εδαφονόμο".

Ο θεσμός της εμφύτευσης επειδή ήταν ασύγκριτα καλύτερος από εκείνον της αγροληψίας για τον καλλιεργητή-αγρότη δεν ήταν διαδεδομένος σε μεγάλη έκταση. Γι' αυτό, ορισμένοι μόνο ιδιοκτήτες, που για διάφορους λόγους (π.χ., μικρή ιδιοκτησία, αποδημία κ.λπ.), δεν ήθελαν ή δεν μπορούσαν να έχουν τη φροντίδα της παρακολούθησης των κτημάτων τους, τα "έδιναν σε εμφύτευση". Η εδαφονομή ήταν ένας παραπλήσιος με την εμφύτευση θεσμός, ο οποίος ίσχυε μόνο επί αστικών κτημάτων και αναπτύχθηκε όπως φαίνεται, για τους ίδιους λόγους που αναπτύχθηκε και ο θεσμός της εμφύτευσης. Ήταν και οι δύο θεσμοί, που εξασφάλιζαν ένα σταθερό εισόδημα στους ιδιοκτήτες οι οποίοι, μ'

αυτόν τον τρόπο απέφευγαν - ιδιαίτερα όταν δεν είχαν μεγάλη περιουσία, ώστε να διατηρούν υπηρετικό προσωπικό - τη φροντίδα της παρακολούθησης της καλλιέργειας, της συγκομιδής των καρπών και γενικά τη συμμετοχή τους στους κινδύνους της παραγωγής.

Αυτοί ήταν οι ιδιαίτεροι θεσμοί του Ιδιωτικού Δικαίου, που η τοπική αριστοκρατία καθιέρωσε στα Επτάνησα και ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας συμπεριέλαβε στο κείμενό του και τους έκανε συγκεκριμένους. Οι θεσμοί αυτοί, ρύθμιζαν τις σχέσεις μεταξύ των γαιοκτημόνων-"αρχόντων" και των αγροληπτών-"σέμπρων".

Εκτός από τους θεσμούς αυτούς και άλλες ανάλογες διατάξεις ρύθμιζαν καθαρά αστικές σχέσεις, που είχαν εφαρμογή τόσο στην αγροτική παραγωγή, όσο και στους άλλους κλάδους της οικονομίας (κτηνοτροφία, αλιεία, βιοτεχνία κ.λπ.). Συνήθως, όμως, τις τελευταίες αυτές σχέσεις, ρύθμιζαν επιτόπιες συνήθειες και έθιμα, που αναπτύχθηκαν στα διάφορα νησιά ή και σε ολόκληρη την επικράτεια του Ιονίου Κράτους και πήγαζαν από το περί δικαίου συναίσθημα του λαού, ο οποίος αγνοούσε το γραπτό Δίκαιο, είτε γιατί ήταν αγράμματος, είτε γιατί το γραπτό Δίκαιο ήταν ξενόγλωσσο.

Εθιμοτυπικές σχέσεις όπως το "ξαι", δηλαδή το μερίδιο που έπαιρνε ο μεταποιητής (π.χ. ο μυλωνάς, ο αλωνιστής, ή ο ιδιοκτήτης του ελαιοτριβείου), για την επεξεργασία ή μετάπλαση του προϊόντος (αλεύρι, σιτάρι, λάδι, κ.λπ.) και που είχε καθορισθεί σε 10%, τα "παχτά" (ενοίκιο των χωραφιών ή βοσκοτόπων), ο χρόνος έναρξης ή λήξης αυτών, το μερίδιο επί της παραγωγής του ιδιοκτήτη προβατοπομνίου, η υποχρέωση του ιδιοκτήτη του κτήματος να προσφέρει στους αγρογάτες του εκτός από το ημερομίσθιο και τρία "φαγιά" (γεύματα) και κρασί κατά βούληση, ορισμένες ιδιόρρυθμες μορφές "εταιρειών"²⁶ κ.λπ., που ορισμένες από αυτές,

26. Μια τέτοια ιδιόρρυθμη μορφή "εταιρείας" είχε αναπτυχθεί στην περιφέρεια της Πύλαρος στην Κεφαλλονιά (ίσως μάλιστα και σε άλλες περιφέρειες). Είναι η "εταιρεία" γνωστή με το όνομα "(ε) γγένειασμα των προβάτων" (=σμίξιμο, με σκοπό την διασταύρωση). Οι ιδιοκτήτες δύο κοπαδιών "σμίγουν" τα πρόβατά τους για τρία χρόνια. Ο ένας παραχωρεί στην αξιοπερίεργη αυτή εταιρεία τα 3/4 του όλου αριθμού των προβάτων και ο άλλος το 1/4. Τα βοσκοτόπια και των δύο ιδιοκτητών καθίστανται κοινά λιβάδια της "εταιρείας", ανεξάρτητα από το μέγεθος της γεωργικής τους έκτασης, που έχει στην κυριότητά του ο καθένας. Τα υπόλοιπα, που θα χρειαστεί να "παχτώσουν" (δηλαδή, να νοικιάσουν), τα πληρώνουν "εξ' ημισείας". Εκείνος που εισφέρει τα λιγότερα πρόβατα, αναλαμβάνει τη φύλαξη και τη φροντίδα του κοινού "κατ' ιδανικά μέρη" πομνίου, σε όλη τη διάρκεια της τριετίας, παίρνοντας

εφαρμόζονται ακόμα και σήμερα με θρησκευτική ευλάβεια, είναι θεσμοί που πηγάζουν απ' ευθείας από το περί Δικαίου συναίσθημα του Επτανησιακού λαού και ανταποκρίνονται πραγματικά σ' αυτό. Γι' αυτό άλλωστε κανένας νόμος δεν στάθηκε ικανός να τους καταργήσει. Συνήθως οι σχέσεις και οι τυχόν διαφορές των πηγαίων αυτών θεσμών επειδή, όπως αναφέρθηκε, γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν σε μια εποχή που ο λαός των Ιονίων απεχθανόταν το απρόσιτο σ' αυτόν ξενόγλωσσο γραπτό Δίκαιο, παρουσιάζουν ακόμα και σήμερα μορφή "οικογενειακών υποθέσεων" και γι' αυτό σπάνια απασχολούν τις δικαστικές αρχές.

Είναι οι γνήσιοι λαϊκοί Επτανησιακοί θεσμοί, ξένοι και άσχετοι προς το βασανιστικό καθεστώς, που είχε επιβάλει η κυριαρχία των ξένων "προστατών" και των ντόπιων "ευγενών" και που ο λαός της Επτανήσου ανέτρεψε με τους αγώνες του στις 21 Μαΐου του 1864, στο βαθμό που του ήταν επιτρεπτό.

3. Τελικές παρατηρήσεις

Από την προηγούμενη ανάλυση, γίνεται φανερό ότι οι σχέσεις εδάφους-ιδιοκτησίας και το αγροτικό ζήτημα στα Επτάνησα δεν έτυχαν της ουσιαστικής βελτίωσης στα χρόνια της "προστασίας". Η Βρετανική πολιτική δεν έθιξε, ούτε προσπάθησε να μεταβάλλει τις ισχύουσες σχέσεις μεταξύ της άρχουσας τάξης των γαιοκτημόνων και των πτωχών αγροτών, αλλά βασίστηκε, με μικρές παρεμβάσεις στο, από την εποχή της Βενετοκρατίας, "οιονεί" φεουδαρχικό καθεστώς. Κάτω

ταντόχρονα το μισό από τη παραγωγή του γάλακτος, του μαλλιού και της κόπρου. Μετά τη λήξη της τριετίας, τα πρόβατα, όσα κι' αν είναι αυτά, είτε δηλαδή περισσότερα, είτε λιγότερα, είτε τα ίδια σε αριθμό από εκείνα που ήταν στην αρχή της δημιουργίας της "εταιρείας", μοιράζονται στη μέση και παίρνει ο καθένας από τους "εταίρους" τα μισά. Ένα τέτοιο πρόβλημα, θα μπορούσε να απασχολήσει αρκετό καιρό τους ειδικούς νομομαθείς και τ' ανώτατα δικαστήρια, προκειμένου να "υπαγάγουν τα πραγματικά γεγονότα εις τους αμύζοντες κανόνες δικαίου" ή να λύσουν τις τυχόν αναφερόμενες από την "εταιρική" αυτή σχέση διαφορές. Όμως, για τους αγράμματους "τσοπάνηδες" της Πύλαρος, η σύμβαση αυτή γίνεται προφορικά και με μια μόνο λέξη "το (ε) γγένειασμα". Ούτε καταστατικό εταιρείας υπάρχει, ούτε δικηγόροι ή δικαστικοί ανακατευόμενοι στην υπόθεση. Ακόμα και οι διαφορές που μπορεί να προκύψουν, επιλύονται συμβιβαστικά από τους δύο "συνεταίρους" ή από κάποιον άλλο, επίσης βοσκό, διαιτητή, του οποίου η απόφαση, σεβαστή και από τα δύο μέρη, είναι σύντομη και προπαντός χωρίς έξοδα για τους ενδιαφερόμενους. Για την ιδιόρρυθμη αυτή "εταιρεία", βλ. Σ.Γ. Λυμπεράτου (1964, σελ. 68).

από το καθεστώς αυτό, το Ιόνιο Κράτος κατ' εξοχήν γεωργικό, εξαγωγόμενο άμεσα από τον πρωτογενή τομέα παραγωγής, είχε σαν αποτέλεσμα, η συνεχιζόμενη αυτή εξάρτηση να μη συνοδεύεται ούτε από την επέκταση της καλλιεργήσιμης έκτασης, ούτε από την αυξητική μεταβολή της κεφαλαιακής επένδυσης στη γεωργία, που συνεπαγότανται αύξηση του κατά κεφαλή αγροτικού προϊόντος και της παραγωγικότητας. Από την άλλη πλευρά, ο βαθμός ανάπτυξης ενός τόπου, είναι συνήθως συνδεδεμένος από μια μείωση της εξάρτησης από τη γεωργία επιβίωσης ή γενικά από τον πρωτογενή τομέα. Η ίδια αυτή μείωση του αγροτικού πληθυσμού δεν είναι αρκετή. Συμβάλλει στην ανάπτυξη μόνο αν υπάρχουν εναλλακτικές μη αγροτικές οικονομικές ευκαιρίες. Αυτές ακριβώς τις ευκαιρίες, δεν μπόρεσαν - ή καλύτερα δεν τους επέτρεψαν - να τις εκμεταλλευτούν οι κεφαλαιούχοι Επτανήσιοι. Η πολιτική σκοπιμότητα από τη μια μεριά και τα οικονομικά συμφέροντα της "προστάτιδας" δύναμης από την άλλη, εμπόδισαν τελικά την ανάπτυξη και την απογείωση της Επτανησιακής οικονομίας.

Παρ' όλα αυτά, η Αγγλοκρατία πέτυχε, με το τρόπο της, μια κοινωνική ανακατάξηση και ευημερία - προσωρινή βέβαια - για ένα αρκετά σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, που οφειλόταν στην αυξημένη κυκλοφορία του χρήματος, αφού οι πλούσιες αντιμισθίες ήταν αδιατάρακτες και ακλόνητες. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η άρχουσα τάξη ν' αυτοκαταστραφεί οικονομικά. Από την τελευταία αυτή άποψη, η Δημοσιονομική πολιτική της "προστάτιδας" δύναμης, πρέπει να θεωρηθεί τουλάχιστον παράξενη.

Είναι αλήθεια ότι η Αγγλία, που υποστήριζε τότε σ' ολόκληρη την Ευρώπη τον συντηρητισμό, κράτησε στα Επτάνησα μια στάση, που αν δεν έβλαψε καιρία το σύνολο, πάντως αφάνισε την ως τότε άρχουσα κοινωνική τάξη. Το κυριότερο νομοθετικό μέτρο, που με ανεξήγητη ασυνέπεια έλαβε τότε η Αγγλική Διοίκηση, ήταν η καταστρεπτική για την επτανησιακή αριστοκρατία, κατάργηση των *Fidaecommissarie Costituzioni* (ή "*Φιντεϊκομμίζ*", από το *Fidaecommiss*, όπως επεκράτησαν να λέγονται), του αναπαλλοτριώτου, δηλαδή, των κληρονομικών κτημάτων.²⁷

27. "*Fidaecommissarie Costituzioni*" = καταπιστευματικά διατάξεις. Δηλαδή, το μετά ή χωρίς διαθήκη ή "κωδικέλλου" (πράξη τελευταίας βούλησης, όπως η διαθήκη, που διέφερε όμως απ' αυτή, Επιδιαθήκη), πληρωνόμενο κληροδότημα. Τα Καταπιστεύματα ή "*Φιντεϊκομμίζ*" (*Fidaecommiss* = καταπίστευμα, δηλαδή, πράγμα που εμπιστεύεται κάποιος σε άλλον), καταργηθήκανε στα Επτάνησα με το Νόμο ΛΔ' της 12ης Μαΐου 1825, του Β' Ιονίου Κοινοβουλίου, γιατί "...αναχατίζετο η ελευθέρα κυκλοφορία της ιδιοκτησίας και εχαλαρούτο η καλλιέργεια των κτημάτων", βλ. σχετικά, Λ.Χ. Ζώη (1963, Τόμ. Β', σελ. 16, στο αντίστοιχο λήμμα), επίσης, Δ.Δ. Ιθακησίου (1988, σσ. 229-231 και υποσ. 44 στη σελ. 342).

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα "*Φιντεΐκομμίζ*", που οι Άγγλοι καταργήσανε τότε στα Επτάνησα, τα διατηρούνε ακόμα και σήμερα στην πατρίδα τους. Σ' αυτά βασίζεται ο κληρονομικό πλούτος των Λόρδων, που παρ' όλες τις παγκόσμιες αναταραχές και τη βαριά σημερινή αγγλική φορολογία, εξακολουθεί να υπάρχει. Μόνη εξήγηση για την πολιτική αυτή, που εφαρμόσανε οι Άγγλοι στα νησιά είναι ότι επιδιώξανε την οικονομική καταστροφή της ατίθασης, πλούσιας και δυναμικής επανησιακής αριστοκρατίας για να μπορούν να την κρατούν υποχείρια χάρη στις ακριβοπληρωμένες δημόσιες θέσεις που της παραχωρούσανε.

Κατά τη διάρκεια βέβαια της Ελληνικής Επανάστασης και ιδιαίτερα, ύστερα από την καθολική ερήμωση των σταφιδοφυτειών του Μοριά, από την καταστροφική μανία των Τούρκων, η τιμή της σταφίδας - του κυρίαρχου προϊόντος της επανησιακής γης - ανέβηκε τόσο πολύ που δεν επέτρεπε στους Επτανήσιους "*μπενεστάντηδες*" (εύπορους), να προβλέψουν τις αβέβαιες μακροχρόνιες οικονομικές εξελίξεις και με ευκολία παρακολουθούσαν την πολυέξοδη και παρασιτική ζωή, που ήξεραν άλλωστε καλά από τα χρόνια της Βενετοκρατίας. Όταν, όμως, τ' αγροτικά προϊόντα και κυρίως η σταφίδα υποτιμήθηκαν, τότε συνειδητοποίησαν το μέγεθος της οικονομικής καταστροφής τους.²⁸ Το τελειωτικό χτύπημα ήρθε με το άνοιγμα του Ισθμού (1893), μετά την Ένωση. Οι περισσότεροι τότε μεγαλοκτηματίες και μαζί ολόκληρη η τάξη των παλαιών "*ευγενών*", τινάχτηκαν στον αέρα. Τα κτήματά τους απροστάτευτα από τα "*Φιντεΐκομμίζ*" κατακερματίζονταν και πουλιόταν το ένα μετά το άλλο. Έτσι - ακριβώς όπως φαίνεται ότ υπολόγιζαν οι Άγγλοι - χάνουν αν όχι ακόμα κοινωνικά, πάντως ουσιαστικά την ηγετική τους θέση. Από την άλλη μεριά, η Αγγλική αυτή πολιτική παρ' όλο που επιτάχυνε αναντίρροπα την οικονομική κατάρρευση της αριστοκρατίας - ή μάλλον ακριβώς γι' αυτό - ωφέλησε την αστική τάξη, η οποία θα καταλήξει κατά τη δεύτερη πεντηκονταετία του 19ου αιώνα, να καταλάβει με τη σειρά της την ηγετική θέση, που μέχρι τότε κρατούσαν οι "*νόμπιλοι*".

28. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ η τιμή της σταφίδας κατά το διάστημα 1823-1825 έφθανε τα 90 γαλλικά τάλληρα το χιλιόλιτρο, μετά τη λήξη της Επανάστασης και την αναδιάρθρωση των σταφιδοκαλλιιεργειών στην Κεντρική Ελλάδα, η τιμή της κατά χιλιόλιτρο περιορίστηκε μόλις στα 16-17 τάλληρα, βλ. Α.Μ. Ανδρεάδη (1914, σσ. 290-295). Δ.Δ. Ιθακησίου (1988, σσ. 227, 260-262).

ΠΗΓΕΣ ΑΡΧΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

- ΑΡΧΕΙΑ, ΓΕΝΙΚΑ ΤΟΥ (ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ) ΚΡΑΤΟΥΣ : "Ιστορική Συλλογή Φώτου Τζαβέλλα", Τμήμα Κ (Μικρές Συλλογές), φακ. Κ. 109, i.
- ΑΡΧΕΙΟΝ ΙΟΝΙΟΥ ΓΕΡΟΥΣΙΑΣ : "Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιονίου Βουλής : Ζ' Κοινοβουλευτική Περίοδος (1840-1845), Συνεδριάσεις της 24ης Φεβρουαρίου 1840 : Επιψήφισις Κωδίκων (Αστικού κ.λπ.)", εκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, Κέρκυρα, 1840.
- ΑΡΧΕΙΟΝ ΙΟΝΙΟΥ ΓΕΡΟΥΣΙΑΣ : "Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιονίου Βουλής : Θ' Κοινοβουλευτική Περίοδος (1850-1851), Συνεδριάσεις της 26ης Νοεμβρίου 1850", εκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, Κέρκυρα, 1850.
- ΑΡΧΕΙΟΝ ΙΟΝΙΟΥ ΓΕΡΟΥΣΙΑΣ : "Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιονίου Βουλής : ΙΑ' Κοινοβουλευτική Περίοδος (1857-1861), Συνεδριάσεις της 6ης Φεβρουαρίου 1860", εκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, Κέρκυρα, 1860.
- ΑΡΧΕΙΟΝ ΙΟΝΙΟΥ ΓΕΡΟΥΣΙΑΣ : "Σύνταγμα του Ιονίου Κράτους των 1817 ως νυν υπάρχει μεταρρυθμισμένον, μεταφρασθέν εκ του ιταλικού πρωτοτύπου, όπερ επισυνάπτεται η εν Παρισίοις, Συνθήκη των 1815 και πίναξ αναλυτικός των περιεχομένων εν των Συντάγματι", Τύποις "Σχερία", εν Κέρκυρα, 1855.
- ΑΡΧΕΙΟΝ, ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΖΑΚΥΝΘΟΥ : Ημερήσιος ή περιοδικός τοπικός (επτανησιακός) τύπος. Εφημερίδες και περιοδικά, όπως αναφέρονται στις υποσημειώσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ΑΝΔΡΕΑΔΗ, Α.Μ. (1907) : " Η Ένωση της Επτανήσου και η Διοίκησης της Προστασίας", αναδημοσίευση στα Έργα, έκδ. Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, Τομ. 1, Αθήναι, 1938.
- ΑΝΔΡΕΑΔΗ, Α.Μ. (1914) : *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκραρίας*, Τόμ. Α'-Β', έκδ. τυπογραφείου της "Εστίας", Αθήναι.
- ΑΝΔΡΕΑΔΗ, Α.Μ. (1914) : "Η σταφίς επί Προστασίας", επίμετρον, που περιέχεται στο έργο του ιδίου : *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, Τόμ. Β', σσ. 290-295.
- ΑΝΔΡΕΑΔΗ, Α.Μ. (1936) : *Η Επτανησιακή Δημόσια Οικονομία κατά την περίοδο 1797-1814*, επιμέλεια : Βαλεριού Μέξα, έκδ. Εταιρείας προς Ενίσχυσιν Επτανησιακών Μελετών, Νο. 4, Κέρκυρα.
- ΑΣΔΡΑΧΑ, Σπ.Ι. (1985) : "Φεουδαλική πρόσοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της Βενετικής κυριαρχίας", *Τα Ιστορικά*, Τόμ. 2, Τεύχος 4 (Δεκέμβριος), σσ. 371-386.
- ΒΕΡΥΚΙΟΥ Σπ.Χ. (1964) : *Ιστορία των "Ηνωμένων Κρατών" των Ιονίων Νήσων*, Αθήναι.
- ΒΟΥΛΓΑΡΗ, Τιμολέοντος Ν. (1858) : "Η Επτάνησος και αι περί αυτής Συνθήκαι", εφημ. των Αθηνών "Αιών", εν Αθήναις τη 26η Ιουνίου σσ. 1-2.
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, Γ.Δ. (1964) : "Το Συνταγματικό καθεστώς των Ιονίων Νήσων - Από της αποικιοκρατικής αυτονομίας εις την Δημοκρατικής Ανεξαρτησίαν", ανάπτυπο από το περιοδικό *Νέα Εστία*, Τεύχος 899, Αθήναι.
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, Γ.Δ. (1971) : *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου - Γενικόν Μέρος*, Αθήναι.
- ΕΝΕΠΕΚΙΔΗ, Πολυχρόνη Κ. (1972) : *Ιωάννης Καποδίστριας, 176 ανέκδοτα γράμματα προς τον πατέρα του, 1809-1820, (Εκ του εν Κερκύρα αρχείου της οικογενείας Καποδίστρια)*,

- εκδ. οίκος Βικτ. Α. Παπαζήση, Αθήναι.
- ΖΩΓΡΑΦΟΥ, Δ.Α. (1921) : *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, Τόμοι 1-3, Τύποις "Ακροπόλεως", Αθήναι.
- ΖΩΗ, Λ.Χ. (1955) : *Ιστορία της Ζακύνθου*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι.
- ΖΩΗ, Λ.Χ. (1955) : *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, Τόμοι Α'-Β', Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι.
- ΙΔΡΩΜΕΝΟΥ, Α.Μ. (1855) : *Ιόνιον Σύνταγμα εξελληνισθέν*, εν Κερκύρα.
- ΙΔΡΩΜΕΝΟΥ, Α.Μ. (1879) : *Περί της εν Επτανήσω αφομοιώσεως προς τους Νόμους του Ελληνικού Βασιλείου και περί των πηγών του Ιονίου Δικαίου*, Κέρκυρα.
- ΙΔΡΩΜΕΝΟΥ, Α.Μ. (1935) : *Πολιτική Ιστορία της Επτανήσου (1815-1864)*, με πρόλογο : Θ. Μακρή, εκδ. Εταιρείας προς Ενίσχυσιν Επτανησιακών Μελετών, Νο. 1, Κέρκυρα.
- ΙΘΑΚΗΣΙΟΥ, Δ.Δ. (1988) : *Η Οικονομική εξέλιξη της Ζακύνθου, Από τους Αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα, Διδακτορική διατριβή*, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Αθήνα.
- ΙΘΑΚΗΣΙΟΥ, Δ.Δ. (1993) : *Οικονομική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας - Από το 1453 μέχρι τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, ανέκδοτο, Πειραιάς.
- ΙΘΑΚΗΣΙΟΥ, Δ.Δ. (1994) : "Η εξέλιξη των βασικών Δημογραφικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού της Επτανήσου κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας με βάση τα Αγγλικά Αρχεία, 1815-1864", *Αρχείον Οικονομικής Ιστορίας*, Τόμ. V, Τεύχος 1-2 (Ιανουάριος-Δεκέμβριος), σσ. 77-116.
- ΚΑΙΡΟΦΥΛΑ, Κ. (1953) : *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, Αθήναι.
- ΚΑΛΑΦΑΤΗ, Θανάση (1986) : "Όψεις του σταφιδικού ζητήματος στα Βενετοκρατούμενα Επτάνησα", *Τα Ιστορικά*, Τόμ. 3ος, Τεύχος 5 (Ιούνιος), σσ. 63-78.
- ΚΟΛΥΒΑ, Θάλειας Ν. (1964) : "Οι πνευματικές ρίζες του απελευθερωτικού αγώνα των Επτανησίων", στα *Χρονικά Ζακύνθου*, εκδ. της "Ζακυνθινής Εστίας", Αθήναι, σσ. 145-151.
- ΚΟΝΟΜΟΥ, Ντίνου (1981) : *Ζάκυνθος, Πεντακόσια Χρόνια (1478-1878) : Πολιτική Ιστορία (1478-1800)*, Τόμ. 3ος, Τεύχος Α', Αθήνα.
- ΚΟΝΟΜΟΥ, Ντίνου (1983) : *... Πολιτική Ιστορία (1800-1915)*, Τόμ. 3ος, Τεύχος Β', Αθήνα.

- ΚΟΝΟΜΟΥ, Ντίνου (1985) : ... *Πολιτική Ιστορία (1815-1864)*, Τόμ. 3ος, Τεύχος Γ', Αθήνα.
- ΚΟΡΔΑΤΟΥ, Γ. (1935) : *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος στην Ελλάδα*, συλλογή άρθρων και μελετών, ανατύπωση εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1975, σσ. 87-111.
- ΚΟΡΔΑΤΟΥ, Γ. (1946) : *Οι επεμβάσεις των Αγγλων στην Ελλάδα*, επανέκδοση, Αθήνα, 1977.
- ΚΟΡΔΑΤΟΥ, Γ. (1955) : "Η κατάλυση της Επτανησιακής Πολιτείας", στο πολύτομο έργο του ίδιου, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, Τόμ. 9, Αθήνα, σσ. 495-500.
- ΚΟΣΜΕΤΑΤΟΥ-ΦΩΚΑ Ν. (1972) : "Η καλλιέργεια της σταφίδος εν Κεφαλληνία", στο περ. *Παρνασσός*, Τόμ. 14, σσ. 276-284.
- ΚΟΥΚΟΥ, Ελένης Ε. (1985) : *Ιστορία των Επτανήσων από το 1767 μέχρι την Αγγλοκρατία*, έκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα.
- LENORMANT, Fr. (1859) : *La Question Ionniene devant l' Europe*, Paris, ελλην. μετάφρ. : Αναστ. Π. Γαήτα : *Το Ιόνιον Ζήτημα ενώπιον της Ευρώπης*, εν Ζακύνθω, 1859.
- ΛΑΜΠΡΙΝΙΔΟΥ, Μ. (1921) : "Η Σταφιδάμπελος από της εμφανίσεως αυτής μέχρι την καθ' ημάς χρόνων", γεωργική μελέτη, που περιέχεται στο : Δ.Α. Ζωγράφου : *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, ορ. cit., Αθήναι, Τόμ. 3ος, σσ. 325-348.
- ΛΟΜΒΑΡΔΟΥ, Κ. (1871) : *Απομνημονεύματα προς καταρτισμόν της περί απελευθερώσεως της Επτανήσου Ιστορίας*, εν Ζακύνθω.
- ΛΟΜΒΑΡΔΟΥ, Κ. (1965) : *Το Ενωτικό Κίνημα στα Επτάνησα*, επανέκδοση, εισαγωγή-επιμέλεια : Σπ. Μυλωνά, Αθήνα.
- ΛΟΥΝΤΖΗ, Ερμάνου (1856) : *Περί της Πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδέλφους, Αθήναι.
- LUNZI, Ermanno (1860) : *Storia delle Isole Ionie sotto il Regimento dei Repubblicani Francesi*, Venice, ελλην. μετάφρ. : Α. Λούντζη - Νικοκάβουρα : *Τα Επτάνησα επί Γάλλων Δημοκρατικών (1797-1799)*, Κέρκυρα, 1971.
- LUNZI, Ermanno (1863) : *Della Repubblica Settinsulare*, Bologna, ελλην. μετάφρ.: Α.Λούντζη-Νικοκάβουρα : *Επτάνησος Πολιτεία*, Κέρκυρα, 1968.
- ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΥ, Συμεών Γ. (1964) : "Το Δίκαιον στα Επτάνησα", Πα-

- νηγυρικός Τόμος Επτάνησος - Αφιέρωμα στα Εκατόχρονα της Ενώσεως, 1864-1964, εισαγωγή - επιμέλεια : Σπ. Μυλωνά, Αθήνα, σσ. 43-69.
- ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗ, Γ.Ε. (1889) : *Ιστορία των Ιονίων Νήσων, αρχόμενη τω 1797 και λήγουσα τω 1815*, Τόμοι Α'-Β', Τυπογραφείον "Παλιγγενεσία", επανέκδοση Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών - Διον. Ν. Καραβία, Αθήναι.
- ΞΕΝΟΥ, Στεφ. (1921) : "Ιστορία του σταφιδόκαρπου", γεωργική μελέτη, που περιέχεται στο : Δ.Α. Ζωγράφου : *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, ορ.citl., Αθήναι, τόμ. 3ος, σσ. 264-324.
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Ν. (1969) : "Τιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί Βενετοκρατίας", *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, Τόμ. Β', Αθήναι, σσ. 155-195.
- ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Γ.Μ. (1965) : *Σύστημα του εν Ελλάδαδι ισχύοντος Διοικητικού Δικαίου*, εκδ. 4η, Αθήναι.
- ΠΑΠΝΤΩΝΙΟΥ, Ν.Σ. (1983) : *Γενικές Αρχές του Αστικού Δικαίου*, 3η εκδ. - Αφοί Σάκουλα, Αθήνα.
- ΠΕΤΡΙΔΟΥ Πλάτωνος (1817) : "Πολίτευμα των Ενωμένων Επαρχιών των Ιονίων Νήσων αποδεχθέν και επισηφισθέν την β' Μαΐου 1817 από την Νομοθετικήν Συνέλευσιν", εν Κερκύρα.
- ΡΟΔΟΚΑΝΑΚΗ, Εμμ. Π. (1937) : *Ο Βοναπάρτης και αι Ιόνιοι Νήσοι (1797-1816)*, ελλην. μετάφρ. : Νοεμής Α. Ζωηρού-Πασσά, προλεγόμενα : Σ.Γ. Παππά, έκδ. Εταιρείας προς Ενίσχυσιν Επτανησιακών Μελετών, Νο. 5, Κέρκυρα.
- ΣΑΘΑ, Κ. (1885) : "Έλληνες Στρατιώται εν τη Δύσει", ανατύπωση από το περιοδικό *Εστία*, (Τόμ. ΙΘ' και Κ'), Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών (No. 210) - Διον. Δ. Καραβία, Αθήνα, 1986.
- ΣΙΔΕΡΙ, Δ.Α. (1964) : "Τα Συντάγματα της Επτανήσου", *Πανηγυρικός Τόμος Επτάνησος - Αφιέρωμα στα Εκατόχρονα της Ενώσεως, 1864-1964*, εισαγωγή-επιμέλεια : Σπ. Μυλωνά, Αθήνα, σσ. 70-92.
- ΣΩΜΕΡΙΤΗ, Σ. (1964) : "Οι πολιτικές ιδέες στην Επτάνησο και η επίδρασή τους στην υπόλοιπη Ελλάδα ύστερα από την Ένωση", στα *Χρονικά Ζακύνθου*, έκδ. της "Ζακυνθινής Εστίας", Τόμ. Α', Αθήναι, σσ. 103-144.
- ΤΖΟΥΓΑΝΑΤΟΥ, Ν. (1964) : "Το αγωνιστικό ήθος των Επτανησίων

Ρίζοσπαστών", *Πανηγυρικός Τόμος Επτάνησος - Αφιέρωμα στα Εκατόχρονα της Ενώσεως, 1864-1964*, Αθήνα, σσ. 207-222.

ΧΑΤΖΗΔΙΝΑ, Ι.Α. (1975) : *Στοιχεία Συνταγματικού Δικαίου - Θεμελιώδεις Έννοιαι*, Τεύχος Α', Πειραιεύς.

ΧΙΩΤΗ, Π. (1863) : *Ιστορία Επτανήσου, Από Βενετοκρατίας μέχρι ελεύσεως των Άγγλων, 1500-1816, Σειρά Ιστορικών Απομνημονευμάτων*, Τόμ. 3ος, Εκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, Κέρκυρα.

ΧΙΩΤΗ, Π. (1874-1877) : *Ιστορία του Ιονίου Κράτους, από της συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (1815-1864)*, Τόμοι Α'-Β', Σειρά Ιστορικών Απομνημονευμάτων (Τόμοι 4ος και 5ος), Ζάκυνθος.

ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ, Λ.Θ. (1990-1991) : *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, Τόμοι Α' Β', Αθήναι.

Abstract

DIONYSSIOS D. ITHAKISSIOS : *Ionian Civil Law and the profile of Agricultural private property, during the English Occupation Period, in the Ionian Islands, 1815-1865.*

The objective of this study is to look into and analyse the status of the land relations, which were shaped and prevailed during the English Occupation period (1815-1864) in the Ionian Islands (Eptanesia).

These land relations and the agricultural matter resulted from the Ionian Civil Law, legislated in the early years of the "Protection", has as a consequence the maintenance and validation of serious remnants of quasi feudal relations in this particular area of Hellenism for a number of years later.

Taking into account the archive sources, this study attempts to record the most important Articles of the Ionian Civil Law and examines mainly the effects of the related legislation in both the economic and social life of the Ionians.

**MONEY, NATIONS AND NATIONALISMS IN THE
PROSPECT OF THE EUROPEAN MONETARY UNION¹
(THE CONTRIBUTION OF "INTERSUBJECTIVE
ECONOMICS" TO THE BEDATES)**

THIERRY M. LEVY

Universitary Institute of Technology, St-Etienne

1. Introduction

While the two potential terms for the Monetary Union realization that were decided in the Maastricht Treaty (either 1997 or 1999) are near, many economist try now to appreciate the real convergence degree of the european economies. And effectively, the Maastricht choice of a gradualist process to unification is correlated to the prior necessity of inflation rates and other indicators' convergence. It has some times been evoked to prefer a sudden reform with a very quick unification and no convergence before the unification. Articles on the subject are numerous. (See Artus, 1995b for an interesting and critical survey). Nevertheless, it seems important to interrogate on this subject the Heterodox theories, and especially those that concern the Monetary problems. This is modestly the aim of this paper. We shall focus on "Intersubjective Economics". This label ricovers a large research-agenda that emerged and developed jointly in France, named "Conventions Economics" and in the English-Speaking

1. The paper is dedicated to Fawzia Filali and it was presented before the I.S.I.N.I' Congress August 24-26th, 1995 Boston.

World too. (See Fulbrook, 1994)². This theory discusses the statute of Money and we'll apply this discussion to the problematic statute of ECU (European Currency Unit). Is the ECU a pure currency that is in competition with the others? Is this question anodin vs the problem of convergence? These are some of the questions of this paper which **object is then to confront the stakes and the debates of the European Union Prospect with the lessons of "intersubjective economics"**. The Foundations of "Intersubjective Economics" will be first enounced and the end of the paper will discuss the prospect of European Monetary Union (EMU).

2. The Foundation of "Intersubjective Economics" and its contribution to the European Monetary Union Debates.³

2.1.

Two new research programs have emerged recently which concern the functions and foundations of the monetary economy. One has its origins in the work of C.A. Garvin and Edward Fullbrook and explores the algebraic structure and formal measurement properties of commodity space and exchange-value. The second and already well-established program grew out of works in the 1980s in France by Michel Aglietta, André Orléan, Jean-Pierre Dupuy and others. Its foundation works have been comprehensively surveyed in Levy (1990)⁴. Known variously as "convention economics" and as "the intersubjectivists", this School emphasizes the role of conventions and intersubjectivity in market relations. It treats

2. Edward Fulbrook and the author of this paper are now planning to organize a session on "Intersubjective Economics" during the next Conference of the Atlantic Economic Society to be held in Paris, March 1996. This could be the start for it to be made an annual event.

3. The basis of Part II is an article that was published in the Atlantic Economic Society, Best Papers Proceedings, Vol. 4, No2, July 1994 (Title: "measurement Economics, Value Theory and the Social Function of Money"). I benefited from useful discussions with Edward Fullbrook.

4. A basic work of this School is that of Michel Aglietta and André Orléan (1982).

money and markets as social institutions, whereas the other school treats the same as systems of measurement⁵ and shows how much the value system has to be considered as an Algebraic Boolean Structure (Fullbrook, 1994d). But despite the very different origins and approaches of these new programs, they share in common two central and fundamental points. Each, for separate reasons, argues that a money economy is fundamentally different from a real one; and each offers a system for analysing standard economic phenomena from a vantage point outside the equilibrium paradigm. The purpose of this paper is first to consider some of the similarities and differences of the two programs in confrontation with the orthodox analysis, and then to consider what practical advice they imply for European Monetary Union.

2.2. Monetary Heterodoxy Versus Orthodox Value Theory

Aglietta and Orléan (1982) which analyze money as a social institution, begin their study (*"Violence of Money"*) with the observation that monetary disequilibria are perceived as worse than real ones. If unemployment is "unfortunate", then inflation is worse. This attitude accounts for what P.Y. Henin (1983) called the "administrated unemployment" i.e. when a government accepts a given level of unemployment and gives priority to the fight against inflation. The debates about E.M.S. and European Monetary Union revolve around this dilemma. In contrast of this common perception, Olivier Blanchard, Rudiger Dornbusch, Stanley Fischer, Franco Modigliani, Paul Samuelson and Robert Solow (1993, Financial Times, July 29th, August 6th) argue the need to privilege employment policies in the EMS. This welcome intervention confirms the observation of Aglietta and Orléan (1982) :

"Monetary Disorders inspire a diffuse fear because they feel like the perfume of civil-war. They develop an indetermined menace against social order. They reveal the presence of a no-face enemy which cannot be designed precisely..."

These remarks suggest that money is not neutral with regard to the

5. Particulary, Edward Fullbrook 1994a).

Social System. Monetary Disorders inspire a diffuse and shared fear in every member of society, while the other disequilibria only concern some of the agents. For example, unemployment persons. Inflation concerns all economic agent. This shows that money has a specific function in the society. For Clower it is a "no-good". And this leads to the elaboration of an heterodox theory of the society and of the value. In effect, in Debreu's Theory of value, money is a commodity really like another with no specific problems and no specific properties which are exclusive to it alone.

In this sense, Monetary Theory and Debreu's Value Theory are completely different. That's effectively the perspective adopted by Edward Fullbrook (1994a) *opposing Measurement Economics (Ducks) and Equilibrium Economics (Rabbits)*. The two approaches give an alternative answer about the nature of economic society. In the second, everything about the subject is known before exchange. His preferences and desires are known.

On the contrary, for the monetary theory, nothing is known about the subject before Exchange which itself creates the subject. The first approach eludes socializations problems. The second considers them. Practical implications follow : *"there is a qualitative difference between exchange-value in a barter economy and exchange value in a monetary economy"*. (Edward Fullbrook, 1994c)

Under these conditions, how does one define the Monetary Approach with respect to socialization process?

For the "intersubjectivists" authors (Aglietta and Orlean), the desire of the agent is the desire to exchange in order to obtain a social identity, a social recognition. The lack of the individual is the foundation of the exchange. Formally, consider two individuals A and B in possession of objects "a" and "b". A desires the object "b" because this object is exterior to him, it is B's. B wishes to obtain "a" for a symmetric reason.

Debreu's theory of value would solve the problem by defining the exchange-ratio of the relative intensity of A for obtaining "b" to the relative intensity of B for obtaining "a". In terms of utility, the value would be $U_A(b) / U_B(a)$. This supposes that the desires and preferences of each individual are known and evaluated.

In the monetary approach, the solution is different because it is assumed that desires of the individuals are unknown before the exchange. In fact, Aglietta and Orlean consider that each individual considers the other

as a model to imitate. This assumption creates a self-referential structure. A considers B as social referent for him and then the intensity of his desire of "b" depends on what he thinks to be the intensity of the desire of B for having "a". And symmetrically for B. The circularity is then infinite and, simultaneously, two relations form the foundations of the exchange :

$$(1) d_A(b) = a d_B(a) \quad \text{and} \quad (2) d_B(a) = b d_A(b)$$

where $d_i(j)$ designates the intensity of the individual's desire for obtaining good j .

Consider now Individual A. He tries to imitate B. (But B is doing the same thing symmetrically). B considered as a model is also the obstacle for A. There is no previous determination of the exchange-value. Then, because of this, exchange is impossible. Social recognition is then impossible too. And violence can appear among the individuals. For French psychologist Françoise Dolto, "*Violence effectively appears when the individual is afraid of losing his own identity*". The solution is then to introduce Money. Debreu's value-theory doesn't need to use this solution because the referents are exterior to the players or they are known before the social game of the exchange. Money is only needed, when considering the individuals are mutually referring the one to the other to elaborate Exchange. Money is introduced to solve the self-referential paradox and to allow exchange and then socialization. Money becomes a social mediator for the exchange and serves as social exteriority. The confrontation is not between two players in the same situation. There are two confrontations between one individual possessing an object to exchange and another individual possessing money. For the philosopher Simmel, money creates a distance among the individuals and therefore is a social answer to social violence.

But of course, the condition for the achievement of this solution is that money is commonly accepted as the medium of exchange. Previous faith in money is then needed. Faith appears as a preliminary convention, prior to the establishment of money. This already suggests that the organization of the Monetary system can be determinant of the social order. This will be discussed at the end of this article. But it's clear that money can be considered as a social institution in the sense of Game-Theory. In the sense that it regulates and coordinates the comportment and desires of the agents in the market. Then it makes exchange possible and allow so-

cialization, like language. But the potential for violence is always also implicit when using money.

In conclusion for this part of this essay, it can be proposed that money is not only a solution to measurement problems but, at the same time a solution problems of violence.

2.3. Market is a social violence process

Effectively, the previous analysis of money allows us to consider markets as founded on the threat of violence and the creation of mechanisms for its avoidance.

This prospect leads us to extend the characterization of the economic approaches of money and value. And in a sense, considering that a *"market is a process of reaching equilibrium"* and/or *"a process of measurement"* is not enough solely to describe the monetary economy. The market also must be considered as a process of creation, and as suggested here, as a social process of violence and its avoidance. Money represents not only a solution to measurement problem but at the same time a solution to the problems of violence. It is a social construct which can absorb economic shocks and both create and moderate violence. Economics must take into account these elements. For A.N. Rugina (1993a, b), to consider Monetary economics with Disequilibrium and find solutions to the disequilibria, one has to combine two arguments : -one corresponds to *"Rabbit's"* ones (in Fullbrook's terminology) which describe and predict the conditions of equilibrium convergence and selection, and the other corresponds to the prescription of the social and historical factors (as analyzed by marxian and historian approaches). This combination suggest the need for a new critical methodology for economics. Another study of Rugina (1992) as well as the above remarks underline the preeminent role of money in disequilibrium. Money, in the economy, serves as shock-absorber and allows intertemporal disequilibrium reports. This function of money interferes with its traditional definition of numeraire. Rugina (1992, p. 107-108) notes : *"With the two functions of numeraire-currency identified, so to say a mortal sin in science is committed by those economists who use the assumption that a selected commodity serves as numeraire and numeraire = 1. Then follows the reasoning as if mathematically nothing could change in the system since numeraire (1) multiplied or divided,*

the result of the remaining variables would be the same. The full truth is that the introduction of numeraire-currency in any dynamic analysis means changes in the production function of the standard commodity (numeraire) i.e., the supply of money is in the opposite direction of other commodities. And this is the shock-absorber effect".

These remarks already underline the policy implications of the present discussion and demand **a new and non-quantitativist conception of Monetary policy.**

2.4. First political implications. Monetary Policy is a process grounded in social history and characterized by social conflicts

The above remarks and the conception of money (and then of society) makes the idea of the existence of an optimal quantity of money irrelevant. Hence, Monetary policy is to be defined in a different way than it is conceived commonly. This result is demonstrated explicitly by Aglietta and Orlean (1982) and is developed by Rugina (1992, article quoted) too.

If monetarism has to be energetically rejected for Aglietta and Orlean (1982), this is because the money is twice "the girl of violence" and also the mediation-instrument of conflicts. realities that are not explored in a simple equation. Implicitly, monetarist approach supposes a "mecanist" conception of the social relations among individuals (Aglietta, Orlean, 1982, p. 226); in contrast, the above remarks show that money is an "*abstract relation that nobody can possess but that gives cohesiveness to the society*" and at the same time, it is "*the instrument of particular strategies to hoard the social wealth, and then, the Kerosene for all the private violences*". Therefore, **Monetary policy is a process grounded in social history and characterized by social conflicts.** Monetary policy is political and cannot be defined only in term of management pattern. It necessarily result from power games and compromises. And it is impossible to pretend to define an optimal quantity of money for the economy, because money serves several social functions which may be contradictory and which may create conflicts. Money cannot be explained only in terms of technical numeraire as Rugina (1992) has already suggested.

The reality of monetary policy-making paradoxically attests to the truth of these remarks. Nowadays the ECU is almost a numeraire, because it is not really much used on the International Financial markets (in com-

parison to national currencies). What will happen if Monetary Union in Europe is achieved?

The limited use of the ECU nowadays is frequently justified by the fact that ECU has no social "cockpit", and the Maastricht Treaty was not really explicit on the nature of the transition from the actual ECU to the future one. Social aspects of money have been under-estimated. The comments of the most famous economists on the Monetary Economic Union in *The Financial Times* take account of this and suggest that a minimal prosperity is needed for the collective acceptance of the ECU as a new form of money. In absence of political union, this change is a necessary condition for the achievement of European Monetary Union. The above remarks should contribute to the debate that is arising in Europe.

2.5. Concluding Remarks

The above remarks suggested that money is not a neutral instrument of measurement but this is ambivalent. Money is the result of economic and political conflicts. The issue of the EMS crisis in 1993 is significant and illustrative of this fact. While the DeutscheMark should economically be devalued versus the French Franc, the solution⁶ to this economic problem was found in response to a decidedly political conflict. The result is that the EMS (with large fluctuations margins) is now almost a regime of flexible exchange-rates which can make more and more utopian the actual process of European Monetary Union. As note Sandretto (1984) analyzing the International Monetary System, money must be considered as affected by power and as itself power. For him, in harmony agreement with my argument, with this work, this consideration is the needed preliminary to explain international disequilibria.

Fundamentally, as A.N. Rugina suggests, it constitutes a new economic agenda that invites to the development of a critical methodology. As shown in this paper, this programme is not fortuitous but is extremely important and needed to throw light on economic and political debates, and particularly for the crucial debates, now in process, on the European Mon-

6. It's interesting to note that this event is conform to the theory of P. Artus (1995a) following which, Balance of Payments crisis may happen against economically irreproachable countries when the speculators consider that their attack is self-fulfilling.

etary Union. Nevertheless, several aspects of this research-agenda were already advanced by several authors as Polanyi. Their contribution is then usefull too for analyzing the European Unification Process.

3. Nations, Nationalisms and social problems vs European Convergence?

3.1.

However, the above ideas of considering Money as an essential social institution (Levy, 1990) are not new. They were already discussed by Polanyi. For him, each form of society (primitive, capitalist, socialist) should be thought relatively to the monetary order (see Polanyi, 1957 for illustration). And especially, he was considering that any socialism that would ignore the monetary order could not have viability (Polanyi 1922; Maucourant, 1993). Money is a medium of embedebness of the economics inside the society.

What is particularly interesting to observe then is that several authors tried to use the Polanyi's thought to justify the creation of a unic currency in Europe and the creation of a Federative State after the realization of the National Market's Integration. As Maucourant (1995) demonstrated, this reading of Polanyi's work is wrong and partial.

3.2. Nations, Nationalisms vs European Unification. A Polanyi's interpretation

Letters of Karl Polanyi (1943) which have been published by Litvan (1991, p. 260) (mentrionned in Maucourant, 1995) suggest that Polayi was sceptical versus the prospect of a Federative-State.

As mentionned by Maucourant (1995, p. 11), Polayi considers that the New-Deal era (compared to the Gold-Standard era) had numerous advantages : *"la période du New deal a de nombreux avantages pratiques : il n'est plus nécessaire de contraindre tous les Etats du monde à rejoindre le lit de Procuste de la Fédération, parce que maintenant, il est possible pour leurs gouvernement de coopérer librement"*. (it is not necessary to con-

straint the States to join the bed of Procrustes of the Federation, because now, they can cooperate freely). And effectively, one of the evoked advantage of the European Monetary Union is that the political cooperation will be theoretically imposed in Europe. Following Polanyi, this cannot be an argument. Is it an ideological critic? As a disciple of Polanyi, Maucourant (1995, p. 11) thinks it is not. It is possible to justify the aspiration to the Federation and to the vanishing of the States-Nations with the internationalization and the Globalization of Finance. But, the problem is not the one of the abolition of monetary forms that were authorizing political independence to the nations but the one of knowing which monetary policy will be instituted. As the Financial markets that stimulate and expect the Monetary Union process seem to encourage the development of orthodox policies, the Polanyi's disciples have reasons to be worried. As Maucourant (op. cit.) mentions, the financial markets deregulation leads the central banks to subordinate their policy to the agent's representations for which money is a commodity. Then Maucourant is fearing that Labor becomes considered as a commodity too. Isn't it the way? Next paragraph will evoke the socio-economic reticences of the European population to monetary Union. Part of these reticences are due to the unemployment and exclusion problems. Some consider that a higher flexibility of prices, wages and Labor-Time is the solution and the Monetary Union may impose it. (Infra paragraph 3.5. and Bismut, Pisani-Ferry, 1994, p.136). Isn't it precisely the way to consider Labor such as a commodity? Then is there any other prospect of unification?

Overall, as Maucourant suggests, Polanyi should have been frightened with the idea of the negation of the national identities. In 1944 (Polanyi, 1983, p. 251), he was writing that "those who had written during the period had excelled in the failure of realism : *A. Toynbee considered that the State-Nation was a restrictive presumption, Ludwing Von Mises that the sovereignty was a ridiculous illusion. (...)*"

These remarks may be useful today to suggest the importance of the national fact and the stakes of the European Unification. It is not a hazard if the nationalist vote is growing in Europe.

It is sure that in reality, *it's the nationalism that creates the Nation (and not the opposite)* (E. Gellner, 1994, p. 86), nevertheless, the question is to know if an European Nationalism is possible? and if the monetary union must be realized before or after the development of this popular

feeling? The problem if the monetary unification is too fast, is that of the ECU social statute. Overall that nowadays, as it has been said, it has no cockpit. Will it be accepted as the national currencies? It is not fortuitous that the German representants, at the last European Summit (held in Canne, France), suggested to maintain the national names of the currencies and to call the next unic currency : Euro-Franc, Euro-DeutscheMark, Euro Lire, ecc. In order to give answer to these crucial questions, it is important to examine the nationalist foundations of the resistances to the Monetary Union.

3.3. Nation, Nationalisms and social problems in Europe

For the popular classes in France, European Monetary union is still an abstract project and is not perceived as a solution to unemployment and exclusion problems. The alert of Olivier Blanchard, Rudiger Dornbusch, Stanley Fischer, Paul Krugman, Franco Modigliani, Paul Samuelson and Robert Solow (Financial Times, August 6th, 1993) is still relevant : The European Union's reputation will grow only if the continuation of european integration contributes to create prosperity zone and therefore to reduce the massive european unemployment.

Nowadays, this prophecy is not shared in the european opinion. And the prospect of a new currency is just a vague and utopian project for many european people. The ECU has still no cockpit as it was said supra. As noticed G. Koenig (1994), the use of the ECU in the private transactions on the Financial Market is very limited today. And finally, ECU is still just a numeraire that is not used for its potential monetary function of medium of transactions. The substitution of the ECU to the other european currencies is not developed enough (Levy, 1995a; Koenig, 1994).

Then, the European reality is not completely perceived, neither on the Financial Markets (where the Mark is still the referential cockpit), neither in the opinion. And at the opposite, the growth of unemployment and exclusion generates the reflexes of people who withdraw into themselves and become egoist and individualist and that may explain a part of the nationalist and xenophobic vote in Europe.

Overall, the European Integration provokes new problems that have to be solved. As noted Emmanuel Todd (1994) on the basis of the previous observations, *"the european myth lessens the Nation, especially in its role*

of loyalties' fixation" and this is a crucial problem for the migrants' integration, and as Todd considers, the European Unification nowadays doesn't supply any substitute. This is particularly sensitive in the French suburbs. *"The European building is disintegrating the sole collective identity that would be common to the French popular circle and to the migrant's children : in occurrence, the French identity. And the European building is trying to replace this national identity by an abstract Europe which to, neither the ones neither the others can adhere"*. (p. 388). This problem of the European Monetary's prospect, firstly underlined by the Polanyi's interpretation we proposed seems to be relevant in reality. (See again Levy, 1995b for an analysis of the suburbs' prospect).

In this context, it's clear that in France as in other European countries, the "No" would triumph if there was a new referendum about the Maastricht Treaty. Under these conditions, is a quicker unification the solution?

3.4. Big-Bang versus Gradualism?

Paradoxically, it's perhaps because of the above social reticences that the Maastricht Treaty is a fuzzy and incomplete treaty and has chosen the gradualist process to Union. The Maastricht Treaty imposes constraints of inflation and public debt convergence amongst the European countries before monetary unification. This implies a gradualist approach since the convergence is necessarily a slow process, which contrasts with the idea of a sudden reform (a very quick unification) which has sometimes been thoroughly discussed. The main danger has been underlined by Giovannini (1991) : During a long process of convergence, many disturbances may arise which create an incentive to stop the process : asymmetrical shocks, changes in policy objectives, speculative attacks on the balance of payments due to the uncertainty on the final outcome. The EMS crisis of 1992 and 1993 are an important illustration and they do not contribute to confirm the unification process in the opinion, the question of the nature of the shocks that affect the economies during the unification process or after is very crucial because it affects the cost of the Union. Monetary Union implies the loss of autonomy of monetary policies. This has no cost if and only if the shocks are symmetrical. If there are asymmetrical shocks due to different structures of the economies that are composing the Union,

then the Union presents more inconvenients than advantages. In 1992, the quick mutation of saving-comportment of the english households gave an example of an important asymmetrical shock that obliged the United Kingdom to leave the EMS in order to change its monetary policy. What would have happened if the Union had been already achieved?

It is generally admitted that symmetrical shocks are dominant in Europe⁷. Nevertheless, asymetry exists and as a comparison, is stronger than it is in U.S.A. or in Canada. (Bayoumi, Eichengreen, 1992). In these conditions, the opinion's scepticism towards monetary union may appear as rational. If the foundations of unemployment and exclusion are partially asymmetrical the solution to these disequilibria may require to maintain the autonomy of the policies.

Overall, some major economists in France and elsewhere, such as J.P. Fitoussi or P.A. Muet are now considering that the monetary policy that was officially legitimated by the Unification process and that gave its result in terms of desinflations is now socially unacceptable and should be corrected in order to reduce the unemployment. (Lesourne, 1995; International Group of economic Policy, 1994; Muet, 1995). For them, in a sense, the Unemployment's reduction is a condition for the ulterior convergence on inflation rates and public-debt reduction in Europe. For Muet (1995), it is impossible to avoid a temporary acceleration of inflation if the monetary policy is used to resolve the unemployment's problem and contribute to the growth. In this prospect, Muet considers that the criteria of the Maastricht Treaty should be definised as medium-run objectives for the economic policy, after the economic conditions for a strong growth will have been instraured. Then, the reduction of the Public debt will be easier.

In this prospect, same gradualist, the unification process with its last term fixed to 1999 is a too quicker one. Or in other terms, the unification objective should be subordinated to the full-employment objective.

As a different contribution to the debate, considering too that the monetary policy was too restrictive because of the necessity of maintain-

7. This is relevant with the fact that real convergence is an european Historical reality. Pierre-Yves Henin and Yannick Le Pen (1995) underlined that the economic convergence of the european countries is in fact an historical event. They show in particular that, measuring the convergence of the GNP per capita, that the european economies' convergence is at work since 1880 for all the economies of the European Core!

ing the score of desinflation and the monetary parities in the prospect of a next unification, Artus (1995b) suggested to accelerate the process and to achieve the monetary unification before the complete convergence.

Modelizing a small open economy which authorities' objective is either full-employment or the absence of inflation [and introducing idiosyncratic shocks (more core inflation than the neighbour countries)] and a necessary objectives trade-off⁸, Artus shows that entering the union may reduce the output and unemployment cost of inflation in the case of an economy that lacks credibility and gains credibility when the monetary union is formed. In this prospect, European economies should be unified before the achievement of inflation convergence, because the desinflation is quicker and costless when all the economies gained in credibility with the Union and a Big-Bang is then twice the solution to the latent inflation and to the patent unemployment problems.

This short survey invites to the conclusion that the actual gradualist solution proposed in the Maastricht Treaty is the worst solution for Europe. Two solutions emerged : - either rejecting the gradualist approach and deciding a quick unification before convergence of the Maastricht criteria, - either subordinating the Maastricht criteria to a prior resorption of unemployment, whatever the needed policies to realize this objective. And this is the only way to manage with the development of Nationalisms and social reticences to Unification in the opinion.

Nevertheless, it must be admitted that asymetries will persist also after the Unification and this may require a more precise solution for prescribing the conditions of the Monetary Union, in complement of the above alternative.

3.5. The Unification and after?

Once it is admitted that asymetries will persist amongst the European countries after the Unification (Busmut, Pisani-Ferry, 1994, p. 134)⁹, it is

8. The excessive potential inflation compared to the neighbours implies that unemployment becomes larger and production lower if prices have to be stabilized, i.e. if inflation is brought back to its level in other countries.

9. Some economists consider same that the asymetry will grow in the Long-run because of the Geographic phenomena of specialization that the Unic Market will produce.

necessary to study which policies will be available for the national States. In the prospect of Tinbergen's analysis, it is first possible to consider that the Monetary Union implies (towards the other members of Union) twice the loss of an instrument (monetary or exchange instrument) and the loss of an objective (external equilibria). In reality, the two do not exactly complement each other. In an aleatory world, the loss of an instrument implies a loss of control capacity of the economy (Wyplosz, 1992). The loss requires to search new stabilization instruments. Overall the gain of losing an objective mustn't be overstated. With perfect Capital Mobility, the Balance of Payments' constraint is already not instantaneous, and in the Union, an intertemporal solvability constraint will persist. For Bismut and Pisani-Ferry, the Monetary Union will overall be useful to release the European economies from the effect of short-run capital mobility.

Then, if asymmetrical shocks happen which policy will be used?

In the federative monetary unions like Canada and USA, the Interregional Adjustments to these forms of shocks are realized with - Labor mobility (and the role of Wages flexibility is then very limited) (Blanchard, Katz, 1992) - and with fiscality and transfers (Sachs, Sala-Y-Martin, 1992; von Hagen, 1991; Goodhart, Smith, 1992; Bayoumi, Masson, 1993; Italianer, Pisani-Ferry, 1992).

For Bismut and Pisani-Ferry, these two levers are not relevant for Europe. Labor-Mobility is reputed for being small developed in Europe. It could be decided then to equip the Community budget of a specific donation which goal would be to absorb part of the transitory fluctuations of the States-members. (Italianer, Pisani-Ferry, 1992 for a study of this project and Melitz, Vori, 1993 for a critical discussion). But this solution is not allowed by the Maastricht Treaty. The Treaty only considers the possibility of exceptional financial assistance (article 103 A). Then, the only stabilization way is to develop the flexibility and to act on the national structures.

Bismut and Pisani-Ferry (p. 136) consider that prices and wages flexibility of the prices and wages is not sufficient, the adjustments will be realized with quantitative rationning (unemployment, firm's failures).

In the context of the Monetary Union, the monetary policy becomes given and the social compartments must adapt. In this sense, Boyer (1993) considers that the achievement of the Monetary Union is a strong revolution. Before, the governments could take as given the social com-

portments and definish their policy in consequence. In the prospect of the Monetary Union, it is the contrary. The Social must adapt to the European Monetary Standard. In the terms of Polanyi, Labor risks to be again considered as a commodity.

Nevertheless, there may exist an alternative solution. It has been proposed by Bernard Mazier (1995) in the context of the Regulation Theory and it is relevant with the lessons of the Intersubjective Theory and of the above Polanyi's interpretation. Mazier considers first that the complete liberalization of the capital flows developed instability in the Financial sphere. In order to prevent the risk of capital running away, the tax on the saving-incomes have been reduced which reduced the budgetary resources and then increased the public debts and deficits, which is a paradoxal result in the prospect of the Monetary Unification, following the Maastricht Treaty. Overall, the resources' reduction has limited the possibility for the government to stimulate the growth.

Finally, notes Mazier, the financial markets became the main reference (may-be the only one) to appreciate the relevance of any given economic policy. (Mazier, 1995, p. 359). This result confirms the relevance of the fears of Polanyi's disciples we evoked (supra paragraph 3.2) the problem of this result is that the financial markets, taken as reference for the policy, have a partial vision of the reality and they in particular do not integrate the social aspects of monetary problems and they only recommend orthodox policies which are not adapted to the social stakes. In this prospect, money is wrongly considered as a commodity, which is contrary to the analysis and prescriptions of Intersubjective Economics. Under these conditions, the only acceptable prospect for a monetary union is a prior re-reglementation of the capital flows to limit speculation. A Tobin Tax could be instaurated. The EMS would be re-institued as a system where monetary adjustments are still possible and not dramatic till there are asymmetries. And finally, an External unic ECU will be institued with a particular restriction: the prohibition of possessing intra-european currencies for the non-residents in Europe. Then, the ECU would be the unic money for the relations of Europe vs the rest of the world and each european country would conserv its money for the intra-european relations in the EMS framework. This would allow alternative policies to the european countries, following the shocks they have to affront. And the Budgetary policy would be rehabilites as an instrument for sustaining growth. This

scenario that respects the national identities and avoids the problems of the ECU without cockpit is the minimal solution to monetary union. This is the solution of a monetary union without a single money for the current intra-european transactions. The single currency's development is in a sense limited to the financial market. And, same if the monetary policy is centralized, the survival of national currencies reduces the necessity of a strong modification of the household's compartments. The cost of this option may be a less credibility of the union but this may be compensated with the fact that the possibility to reduce efficiently the unemployment may provoke a gain of global credibility for the European zone.

4. Concluding remarks

Intersubjective Economics underlines that money is not neutral but a complex social convention¹⁰, given for a considered Nation, and which social acceptance is crucial for the good functioning of the economy, the application of this analysis to the European Monetary Union debates reveals that the real statute of ECU has been neglected in the Maastricht prospect. It reveals too that finally, the Maastricht choice of fixing gradualist convergence criteria is the worst solution because the social acceptance of the policies that are needed is limited. Effectively, Europe is affected by unemployment and the Intersubjective Economics suggest that the resorption of this disequilibrium is a condition for an efficient monetary unification as considered in the Maastricht Treaty. The term for the achievement of the monetary union (now fixed at 1999 with convergence criteria) should be subordinated to the prior objective of Full-employment. At the opposite, a sudden unification may be possible to consider. An-

10. then, orthodox policies are inadequate... In this paper (part II) we just presented the basic intersubjectivist theory of value. The Intersubjectivist theory of Value has also been developed to integrate the interaction amongst the monetary and the productive spheres (Levy, 1995c). In this prospect, it is shown that money is not the only one convention that is founding the market-economy. "Industrial and quality conventions have to be studied too and the political implication of this is that the industrial policy is influencing too the monetary space and has to be studied with the monetary policy. the application of these results (Levy, 1995c) to the EMU debates would constitute the basis for another article.

other alternative that can be conciliate with the first one is to limit the monetary union to the difinition of an external unic ECU but the europe-an countries would conserve their own separate currencies for the intra-european relations in the framework of a redefined EMS in which monetary adjustments will be possible.

Whatever the solution adopted, the debate about EMU is not ad-journed.

REFERENCES

- AGLIETTA M., ORLEAN A. (1982) : "*La violence de la monnaie.*" PUF.
- ARTUS Patrick (1995a) : "*Les crises des balances des paiements peuvent-elles être auto-réalisatrices?*" (Can the Balance of Payments crisis be self-fulfilling?") Working-Paper of the Caisse des Dépôts et Consignations (Paris), N° 1995-05-T, June.
- ARTUS Patrick (1995b) : "*Must nominal convergence be achieved before or after Monetary unification?*" Working-Paper of the Caisse des Dépôts et Consignations (Paris), N° 1995-08-T, June.
- BAYOUMI T., MASSON P. (1993) : "*Fiscal Flows in the U.S. and Canada : lessons for Monetary Union in Europe.*" IMF, Occasional Paper.
- BAYOUMI T., EICHENGREEN B. (1992) : "*Shocking Aspects of European Monetary Unification.*" CEPR Discussion Paper, N° 643, May.
- BENASSY J.P. (1976) : "Théorie du déséquilibre et fondements microéconomiques de la macroéconomie." (Disequilibrium Theory and Microfoundations of Macroeconomics), *Revue Économique*, vol. 27, N°5.
- BISMUT Claude, PISANY-FERRY Jean (1994) : "L' union économique et monétaire, principes et applications." (Economic and Monetary Union : Principles and Implications), *Revue Économique*, Special Issue consecrated to the prospective works of the french XIth plan.
- BLANCHARD O., KATZ L. (1992) : "Regional Evolution." Brookings Papers on Economic Activity, N°1.
- BOYER Robert (1993) : "D' une série de 'National Labour Standards' à un 'Europe Monetary Standard'." *Recherches Économiques de Louvain*, 59 (1-2).
- DEBREY Gérard (1959) : "*The Theory of value.*" Yale University Press. New Haven.
- EICHENGREEN B. (1992) : "*Should the Maastricht treaty be saved?*" Prenceton Essays in International Finance, N° 74.

- FULLBROOK Edward (1992) : "Some surprises (mostly good) regarding the representation of value." *Atlantic Economic Society Best Paper Proceedings*, Vol. 2, N°2, July.
- FULLBROOK Edward (1993) : "Nominal value versus real value; a nominal distinction." *Atlantic Economic Society Best Paper Proceedings*, Vol. 4, N°1, January 1994.
- FULLBROOK Edward (1994a) : "An introduction to Measurement Economics. Rabbits and Ducks." Communication at The ASSA Congress, January, Boston. (Session entitled "*Papers in Mathematical Economics*." organized by the Atlantic Economic Society.)
- FULLBROOK Edward (1994b) : Letter to the author, and "The Objective Theory of value." Mimeo. Works to be developed in "*The foundations of Measurement Economics*. (The Logical structure of Exchange-Value)". Forthcoming.
- FULLBROOK Edward (1994c) : "The Double Relativity problem in the theory of value". Atlantic Economic Society' conference, Athens, March 9-14.
- FULLBROOK Edward (1994d) : "The Paradox of Comparative Exchange-Value and its Boolean Implications." Working-paper, Bristol (Clifton), December 15, 1994.
- GARVIN C. Alexander (1994) : "Set-Theoretic axioms in commodity space." Communication at the ASS Congress, January, Boston. (Session entitled "*Papers in Mathematical Economics*." organized by the Atlantic Economic Society.)
- GELLNER E. (1994) : "*Nations et Nationalismes*." Payot, Paris.
- GIOVANNINI A. (1991) : "On gradual Monetary Reform." *European Economic Review*, April, pp. 457-466.
- HEVIN Pierre-Yves (1983) : "La pertinence empirique de phénomène de chômage Keynésien" MAD-Center (Center of Macroeconomics and Analysis of Disequilibria), University of Paris-1, Working-Paper.
- HENIN Pierre-Yves, Le PEN Yannick (1995) : "Les épisodes de la convergence européenne." (periods for european convergence), *Revue Économique*, Vol. 46, N°3, Mai.
- HOUMANIDIS Lazaros (1994) : "Aristotle on Value and Price". Communication at the Atlantic Economic Conference, Athens, March.

- International Group of Economic Policy, OFCE (A. Atkinson, O. Blanchard, J.P. Fitoussi, J. Flemming, E. Phelps, R. Solow) (1994) : "*Pour l'emploi et la cohésion sociale.*" Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris.
- ITALIANER A., PISANI-FERRY J. (1992) : "Systèmes budgétaires et amortissements des chocs régionaux : implication pour l' UEM." *Economie Prospective Internationale*, 51.
- KOENIG Gérard (1994) : "Les actifs libellés en Ecu dans le système monétaire et financier européen, une approach en termes de portefeuilles." *Revue Economique*, Vol. 45, N°4, July.
- LAFAY Gérard, UNAL-KESENCI Deniz (1994) : "*Repenser l' Europe.*" Economica.
- LESOURNE Jacques (1995) : "*Vérités et mensonges sur le chômage.*" Editions Odite Jacob, Paris.
- LEVY Thierry (1990) : "Conventions et fondements de l' échange marchand et de la monnaie." (Conventions and Foundations of Money and Exchange). Paris-IX-Dauphine University.
- LEVY Thierry (1995a) : "Note à propos de la substitution des monnaies. (A quoi sert l'Histoire Économique?)." (About Currency-Substitution phenomena. What's the usefulness of Monetary and economic History?) Working-Paper, St-Etienne I.U.T..
- LEVY Thierry (1995b) : "Peut-on éviter la persistance du chômage et l' exposition sociale? Base pour une analyse prospective des banlieues stéphanoises." (Is it possible to avoid Unemployment and Social Exploitation? Basis for a prospective analysis of the St-Etienne suburbs.), Working-Paper, St-Etienne I.U.T., February.
- LEVY Thierry (1995c) : "The Intersubjectivist Theory of Value and Production." Working-Paper, St-Etienne I.U.T..
- LITVAN G. (1991) : "Democratic and socialist thought in Karl Polanyi's thought." pp 251-271 in Mendell M., Salee D (Eds) : "*The Legacy of Karl Polanyi.*" Mc-Millan, London.
- MAUCOURANT Jérôme (1993) : "Monnaie et calcul économique selon Karl Polanyi, le projet d' une économie socialiste fédérale." *Revue Européenne des Sciences Sociales*, Tome XXXI. N°96, pp. 29-46.
- MAUCOURANT Jérôme (1995) : "La monnaie et l' immersion de l'

- économie dans la société. `A propos de l' Économie Politique de Karl Polanyi." CREUSET Seminar, April, St-Etienne.
- MAZIER Bernard (1995) : "L' Intégration européenne." in R. BOUER /Y. SAILLARD (Eds) : "*Théorie de la Régulation, l' état des savoirs.*" La Découverte, Paris.
- MELITZ J., VORI S. (1993) : "National Insurance against unevenly Distributed Shocks in a European Monetary Union." *Recherches Économiques de Louvain*, 59 (1-2).
- MUET Pierre-Alain (1995) : "*La persistance du chômage*" in OFCE (1995) : "L' économie Française, 1995", La Découverte, Paris.
- POLANYI Karl (1922) : "Sozialistische Rechnungslegung" *Archiv für Sozialwissenschaft und Socialpolitik* (49), 2, pp. 377-420. French Translation in "Le calcul économique socialiste", *Cahiers Monnaie et Financement*, (University of Lyon-2) No22, 1994.
- POLANYI Karl (1957) : "*The Great Transformation*", Beacon Press/Beacon Hill, Boston.
- RUGINA A.N. (1992) : "An open dialogue with Nobel Laureate Maurice Allais : The importance of new ideas and interpretations." *Romanian Economic Review*, Tome 36, N°2, Juillet-Décembre;
- RUGINA A.N. (1993a) : "A Losing battle with the impossibility theorem in practice. (a critical re-examination of the traditional monetary and fiscal policies.)" ISINI, Boston.
- RUGINA A.N. (1993b) : "An Open Letter to the economic profession everywhere. (Failure of the economists in the West and in the East)." ISINI, communication at the Annual Conference of the History of Economics Society, Temple University, Philadelphia, June 26-29.
- RUGINA A.N. (1993c) : Newsletter of the International Society for Intercommunication of New Ideas. October, 30th.
- SACHS J., SALA-Y-MARTIN J. (1992) : "Fiscal Federalism and Optimum Currency Areas : Evidence for Europe from the United States." in CANZONERI M., GRILLI V., MASSON P. (Eds) : "*Establishing a Central Bank : Issues in Europe and lessons from the US.*" Cambridge University Press, Cambridge.
- SANDRETTO René (1984) : "*Le pouvoir et la monnaie.*" (Power and money *Economica*).

- SIMMER G. (1977) : "*Philosophie de l' Argent.*" (Philosophy of Money). PUF.
- STEINHERR Alfred (1993) : "Vers l' UEM : le role de l' ECU après Maastricht." (Towards EMU; the ECU after Maastricht) in J.L. MUCCHIELLI, F. CELIMENE (Eds) : "*Mondialisation-régionalisation, un défi pour l' Europe.*" (Globalization-Regionalization; a challenge for Europe). Economica.
- TODD Emmanuel (1995) : "*Le destin des immigrés.*" Seuil. Paris.
- Von HAGEN J. (1991) : "Fiscal Arrangements in a monetary Union : Evidence from the US." Discussion Paper, No58, Indiana University, March.
- WYPLOSZ C. (1992) : "La France et sa politique économique en UEM." *Economie Prospective Internationale*, 52.

Abstract

THIERRY M. LEVY : *Money, Nations and Nationalisms in the Prospect of the European Monetary Union*

The aim of the article is to discuss the prospect of European Monetary Union with recourse to the Monetary Heterodoxy and especially to the work of Karl Polanyi and of the recent French Intersubjectivist School. The First part of the article enounces what are the foundations of Intersubjective Economics and their implications for Monetary Analysis : money is not a neutral instrument of measurement but also a social convention which social acceptance is crucial to canalize violence in the economy an to allow a good functioning of it. The status of the European Currency Unit is then duscussed. The social and nationalist reticences to Monetary Union are taken into account. And finally the article considers that the Maastricht choice of a gradualist convergence is the worst one; and the end of the article evoks several alternatives to achieve a socially accepted Monetary Union in Europe.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΩΝ ΤΡΟΧΑΙΩΝ ΑΤΥΧΗΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1980 - 1992)

ΠΕΤΡΟΥ Α. ΚΙΟΧΟΥ

Πανεπιστήμιο Πειραιώς

1. Εισαγωγικές Έννοιες

Κάθε χρόνο ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων στη χώρα μας χάνει τη ζωή του ή τραυματίζεται σε τροχαία ατυχήματα, με αποτέλεσμα να προκύπτει ένα σημαντικό κόστος για ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο στο οποίο ανήκουν και οι παθόντες. Μια αναπηρία από ένα τραυματισμό ή ένας θάνατος δεν συνεπάγονται μόνο κοινωνικές συνέπειες για τους οικείους και το κοινωνικό σύνολο αλλά και οικονομικές απώλειες που ανέρχονται σε δεκάδες δισεκατομμύρια δραχμές.

Για να υπολογίσουμε την συνολική οικονομική και κοινωνική ζημιά δεν πρέπει να περιορισθούμε στην εκτίμηση των επιπτώσεων από τα τροχαία ατυχήματα μόνο κατά την τρέχουσα χρονική περίοδο, αλλά θα πρέπει να προσδιορίσουμε και τις μελλοντικές επιπτώσεις ενός τροχαίου ατυχήματος. Ανάλογα με τις περιστάσεις το κοινωνικό κόστος μπορεί να επιβαρύνει τον ίδιο, την οικογένειά του ή και όλους τους φορολογουμένους. Τα οδικά τροχαία ατυχήματα αποτελούν μια από τις σημαντικότερες αιτίες θανάτου σχεδόν σε όλες τις αναπτυσσόμενες χώρες, η δε χώρα μας κατέχει μια από τις πρώτες θέσεις στην Ευρώπη στο ποσοστό των τριών ατυχημάτων ανά 1.000 αυτοκίνητα. Τα τροχαία ατυχήματα έχουν πάρει στη χώρα μας μεγάλες διαστάσεις τα τελευταία χρόνια και ειδικά όταν έχουμε μαζικές μετακινήσεις προς την υπαιθρο (περίοδος διακοπών, Χριστούγεννα, Πάσχα).

Τα τροχαία ατυχήματα είναι συνδεδεμένα με τρεις βασικούς παράγοντες, τον άνθρωπο, το όχημα, και την οδό, ο δε ανθρώπινος παράγοντας υπεισέρχεται με ποσοστό πάνω από 80%.

Τα πιο συνηθισμένα ατυχήματα που αναφέρονται στους οδηγούς είναι κυρίως : η υπερβολική ταχύτητα, η κατανάλωση οικοπνευματοδών ποτών, η έλλειψη της σωστής απόστασης από άλλο προπορευόμενο αυτοκίνητο, η παραβίαση της προτεραιότητας άλλου αυτοκινήτου, η παραβίαση της προτεραιότητας των πεζών, το αντικανονικό προσπέρασμα, η οδήγηση στο αντίθετο ρεύμα κυκλοφορίας, η απόσπαση της προσοχής του οδηγού, η οδήγηση χωρίς φώτα ή αντικανονική χρησιμοποίησή τους, η οδήγηση στο άκρο δεξιά της οδού για τους συντηρητικούς οδηγούς, η αδικαιολόγητη τροποπέδηση, η χρήση εκτυφλωτικών φώτων, η κόπωση, η αϋπνία, το απότομο σταμάτημα του αυτοκινήτου, η απροσεξία, η απειρία, τα ναρκωτικά και η διαταραχή στον ύπνο, η παραβίαση σηματοδότη και η αδιαφορία στις πινακίδες και στις οδηγίες του τροχονόμου, η μεταφορά επιβατών ή φορτίου πέρα του κανονικού, η άνοδος και η κάθοδος των επιβατών ενώ το αυτοκίνητο βρίσκεται σε κίνηση, κ.τ.λ.

Τα αίτια του τροχαίου ατυχήματος που οφείλονται στους πεζούς είναι :

η παραβίαση φωτεινού σηματοδότη ή τροχονόμου, η αντικανονική διάβαση του δρόμου, η διάβαση στο δρόμο χωρίς προσοχή, η ελαττωματική ικανότητα από κάποια αιτία (γηρατειά, αναπηρία, διάφορες ασθένειες), όταν ο πεζός δεν βαδίζει στις διαβάσεις, ή τηρεί αναποφάσιστη κατεύθυνση, ή όταν δεν βαδίζει στο πεζοδρόμιο.

Σημαντική αιτία του τροχαίου ατυχήματος είναι και η κατάσταση του οχήματος, γιατί μια πιθανή βλάβη εμποδίζει τον οδηγό να αντιδράσει σε μια επικίνδυνη κατάσταση, οι πιο συνηθισμένες βλάβες είναι :

Η ελαττωματικότητα των φρένων, του συστήματος οδήγησης, των φώτων, η έλλειψη αλυσίδας χιονιού, η ελαττωματικότητα των ελαστικών, καθώς επίσης οι κακές καιρικές συνθήκες και η κακή κατάσταση των δρόμων ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό στα τροχαία ατυχήματα, οι συγκεκριμένες αυτές αιτίες είναι :

Η περιορισμένη ορατότητα, η ολισθιρότητα του οδοστρώματος, η έλλειψη στηθαίων ασφαλείας, η απότομη στροφή, η βλάβη ή ανωμαλία του δρόμου, ο βροχερός καιρός ή όταν χιονίζει.

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ότι ο μεγάλος αριθμός των

αιτιών που εξαρτώνται από τον ανθρώπινο παράγοντα δείχνουν πόσο μεγάλη πρέπει να είναι η σοβαρότητα τόσο των οδηγών όσο των μεταφερομένων ατόμων και των πεζών. Ομοίως και η ευθύνη του Κράτους είναι μεγάλη, γιατί η κατάσταση του δρόμου, η ενημέρωση και η εφαρμογή της κυκλοφοριακής νομοθεσία εξαρτάται από αυτό.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι τα τροχαία ατυχήματα είναι αποτέλεσμα της κακής λειτουργίας του συστήματος άνθρωπος, όχημα και δρόμος. Από τους τρεις αυτούς παράγοντες το σημαντικότερο ρόλο παίζει ο άνθρωπος, αφού τα περισσότερα ατυχήματα οφείλονται σε βασικά λάθη των οδηγών και στις παραλήψεις της πολιτείας και όχι σε τυχαία γεγονότα.

Η κακή κατάσταση πολλών δρόμων, η απρόσεκτη οδήγηση, η έλλειψη σήμανσης, η πλημελής αστυνόμευση των οδικών αρτηριών, η μεγάλη αύξηση των δικύκλων, η έλλειψη προληπτικής ενημέρωσης, η υπερβολική ταχύτητα είναι οι βασικοί λόγοι που η χώρα μας κατέχει την πρώτη θέση στα τροχαία ατυχήματα σε σχέση με τις αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης και έτσι χάνεται κάθε χρόνο ένας πληθυσμός που αντιστοιχεί σε μια κωμόπολη της χώρας.

Τα βασικότερα μέτρα που θα μπορούσαν να ληφθούν είναι :

- α) Η καθιέρωση μαθημάτων κυκλοφοριακής αγωγής σε όλα τα σχολεία δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης,
- β) η καθιέρωση μαθήματος για την ανάλυση των διατάξεων οδικής κυκλοφορίας περί αυτοκινήτων σε όλους τους εκπαιδευτικούς της κατώτερης και μέσης εκπαίδευσης με σκοπό να διδάξουν αργότερα την νομοθεσία περί αυτοκινήτων.

Το νομικό καθεστώς που αναφέρεται στην οδική κυκλοφορία είναι ο νόμος 2094/92, προκύπτει για ένα σύγχρονο νομοθέτη που έχει επηρεασθεί από την Ευρωπαϊκή νομοθεσία. Όμως δε φτάνει αυτό θα πρέπει να εφαρμοσθούν οι διατάξεις του από την πολιτεία και κυρίως από τους οδηγούς, επιβάτες, τους πεζούς και όσους εμπλέκονται στη διαδικασία της οδικής κυκλοφορίας.

2. Στατιστικά στοιχεία που αναφέρονται στις κυριότερες αιτίες τροχαίων ατυχημάτων στη χώρα μας στη διάρκεια των ετών 1970-1983.

Λέγοντες κυριότερη αιτία εννοούμε αυτή που θεωρείται από την τροχαία ως υπαίτιος για το οδικό ατύχημα που προκλήθηκε και έχει καταγραφεί σε καταλόγους της ελληνικής αστυνομίας και επιρρίπτονται οι αιτίες στον οδηγό του οχήματος, στα μεταφερόμενα μέσα, στους πεζούς, σε βλάβη του ατυχήματος, στην οδό και σε άλλες αιτίες.

Τα στατιστικά στοιχεία που επιλέξαμε αναφέρονται στη διάρκεια των ετών 1970-1983. Όπως προκύπτει από τα στατιστικά στοιχεία των πινάκων 1 και 2, τα περισσότερα ατυχήματα περίπου 85% οφείλονται στον οδηγό. Ακολουθούν τα ατυχήματα που οφείλονται σε βλάβη του οχήματος και στη συνέχεια αυτά που οφείλονται σε βλάβη της οδού. Συγκεκριμένα το 1983 το ποσοστό των ατυχημάτων που είχαν ως αιτία τον οδηγό έφτασε το 88,5% του συνόλου των αιτιών των τροχαίων ατυχημάτων.

Πίνακας 1
Οδικά τροχαία ατυχήματα κατανεμόμενα
κατά την κυριότερη αιτία τους για τα έτη 1970 έως 1983

Έτη	ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ						
	Σύνολο	ΚΥΡΙΩΤΕΡΗ ΑΙΤΙΑ					
		Οδηγός	Μεταφερόμενα πρόσωπα	Πεζοί	Ελατωμα ή βλάβη οχήμ.	Οδός	Άλλη αιτία
1970	28222	24852	214	2128	612	313	103
1971	28853	25116	217	2266	685	463	106
1972	29421	25524	187	2414	621	433	142
1973	30124	25455	179	3386	660	326	118
1974	25921	22049	156	2936	468	231	81
1975	25962	22466	133	2692	416	183	72
1976	25906	22103	137	3061	376	167	62
1977	16902	18380	124	2996	264	106	32
1978	17449	14340	116	2689	190	90	24
1979	18558	14551	178	3413	267	103	46
1980	18233	14063	117	3691	227	97	38
1981	19841	16500	88	2805	287	128	33
1982	22401	19078	124	2692	298	153	56
1983	20389	18037	81	1899	211	130	31

Πίνακας 2
Οδικά τροχαία ατυχήματα κατανεμόμενα
κατά την κυριότερη αιτία τους (%) για τα έτη 1970 έως 1983

Έτη	ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ(%)					
	ΚΥΡΙΩΤΕΡΗ ΑΙΤΙΑ					
	Οδηγός	Μεταφερόμενα πρόσωπα	Πεζοί	Ελατομα ή βλάβη οχήμ.	Οδός	Άλλη αιτία
1970	88,06	0,76	7,54	2,17	1,11	0,36
1971	87,05	0,75	7,85	2,37	1,6	0,36
1972	86,75	0,63	8,54	2,11	1,47	0,48
1973	84,50	0,59	11,24	2,19	1,08	0,39
1974	85,06	0,60	11,33	1,80	0,89	0,31
1975	86,53	0,51	10,37	1,60	0,70	0,28
1976	85,32	0,52	11,81	1,45	0,64	0,24
1977	79,16	0,73	17,72	1,56	0,63	0,19
1978	82,18	0,66	15,41	1,09	0,51	0,14
1979	78,43	0,93	18,39	1,44	0,55	0,25
1980	77,13	0,64	20,24	1,24	0,53	0,21
1981	83,16	0,44	14,14	1,45	0,64	0,17
1982	85,16	0,55	12,02	1,33	0,68	0,25
1983	88,46	0,40	9,31	1,03	0,64	0,15

3. Η διαχρονική εξέλιξη των τροχαίων ατυχημάτων στη διάρκεια 1980-1992

Από την Στατιστική ανάλυση του πίνακα 3 παρατηρούμε ότι κατά μέσο όρο κάθε χρόνο γίνονται στη χώρα μας 20.442 ατυχήματα, με μέγιστη τιμή 22.401 το έτος 1982 και με ελάχιστη τιμή 18233 το έτος 1980.

Τα θανατηφόρα ατυχήματα κατά μέσο όρο σε όλη τη διάρκεια 1980-1992 ανέρχονται σε 1.383 άτομα, ενώ ο μέσος όρος των μη θανατηφόρων ατυχημάτων ήταν 19.060 άτομα, με μέγιστη τιμή 21.052 άτομα το 1984 και ελάχιστη τιμή 17.168 άτομα το 1982.

Ο συνολικός αριθμός των νεκρών στη διάρκεια 1980-1992 ανέρχεται

σε 17.981 άτομα, αν δε λάβουμε υπόψη μας και τους νεκρούς του 1993 και 1994 που ανέρχονται αντίστοιχα σε 1.634 και 1.679, τότε το σύνολο των νεκρών θα φτάσει τους 21.294. Επίσης το σύνολο των μη θανατηφόρων ατυχημάτων στη διάρκεια 1980-1992 ανέρχεται σε 228.189 άτομα, αν δε λάβουμε υπόψη μας και το σύνολο των τραυματισθέντων το 1993 και 1994, τότε ο συνολικός αριθμός των μη θανατηφόρων ατυχημάτων θα φτάσει τα 272.191 άτομα. Δηλαδή απώλειες που συγκρίνονται με τους νεκρούς και τους τραυματίες της Βοσνίας, ενώ οι ζημιές ανέρχονται σε τρισεκατομμύρια δραχμές. Στην παραπάνω χρονική διάρκεια όπως φαίνεται από τον πίνακα 3 η ποσοστιαία μεταβολή του 1992 σε σχέση με το 1990 ήταν 20,7% για τα ατυχήματα και 120% σχετικά με τον αριθμό των οχημάτων, δηλαδή τα οχήματα διπλασιάστηκαν, το ότι δε δεν έγιναν περισσότερα οδικά ατυχήματα οφείλεται σε διάφορους λόγους, όπως :

- Συνεχής μεγαλύτερη ασφάλεια και σταθερότητα που προσφέρουν οι κατασκευαστές των αυτοκινήτων, το σύστημα της απόσυρσης των παλαιών αυτοκινήτων.
- Η κατασκευή σύγχρονων οδικών δικτύων.
- Τα διαφημιστικά μηνύματα που προσπαθούν να πείσουν τους οδηγούς, πεζούς και επιβάτες να σέβονται τους κανόνες και τη νομοθεσία της οδικής κυκλοφορίας.

Στην περιφέρεια της πρωτεύουσας (βλέπε πίνακα 4) ο μέσος αριθμός ατυχημάτων στην χρονική διάρκεια 1980-1992 ήταν 7.986 εκ των οποίων 238 θανατηφόρα ατυχήματα και 7.748 μη θανατηφόρα. Ο συνολικός αριθμός ατυχημάτων στην παραπάνω περίοδο ανέρχεται σε 103.814, εκ των οποίων 3.092 θανατηφόρα και 100.722 μη θανατηφόρα λόγω δε του δημογραφικού προβλήματος που αντιμετωπίζει η χώρα μας και ότι οι παθόντες είναι άτομα που ανήκουν στον ενεργό πληθυσμό, πρόκειται για εθνική καταστροφή αν συνεχισθεί αυτή η αυξητική τάση, γιατί και το 1993 ο αριθμός των τροχαίων ατυχημάτων ανήλθε σε 9008, το δε 1994 σε 8.874, αριθμός αρκετά μεγαλύτερος από το μέσο όρο (7.986) της περιόδου 1980-1992.

Μόνο το 3% των τροχαίων ατυχημάτων που έγιναν στην πρωτεύουσα στην διάρκεια 1980-1992 ήταν θανατηφόρα. Η κυριότερη αιτία αυτού του φαινομένου είναι ότι οι συνθήκες οδήγησης στις μεγάλες πό-

λεις δεν ευνοούν την μεγάλη ταχύτητα που είναι η κυριότερη αιτία των θανατηφόρων ατυχημάτων. Τα τροχαία ατυχήματα που συνέβησαν στην επαρχία είναι κατά 60% περισσότερα από όσα έγιναν στην πρωτεύουσα, στην δε επαρχία το 10% περίπου των τροχαίων ατυχημάτων είναι θανατηφόρα.

Από το σύνολο των νεκρών στην χρονική περίοδο 1980-1992 για όλη τη χώρα το 50% είναι οδηγοί, το 24,6% είναι επιβάτες στο όχημα και το 24,4% είναι πεζοί (εκτός οχήματος). Επίσης για σύνολο της χώρας οι οδηγοί αποτελούν το 53% των τραυματισθέντων, οι επιβάτες το 30% και οι πεζοί το 20%. Επομένως οι οδηγοί είναι αυτοί που εκτίθενται περισσότερο σε κίνδυνο.

Πίνακας 3

Τροχαία ατυχήματα στο σύνολο της χώρας στη διάρκεια 1980-1992

Έτος	Σύνολο ατυχημάτων	Θατατηφόρα	Μη θανατηφόρα	Σύνολο οχημάτων
1980	18233	1065	17168	1360345
1981	19841	1190	18651	1477214
1982	22401	1349	21052	1633043
1983	20389	1383	19006	1743438
1984	21501	1478	20023	1886414
1985	21537	1473	20064	2036625
1986	19462	1297	18165	2170355
1987	18966	1302	17664	2282494
1988	20753	1330	19423	2405690
1989	20299	1462	18837	2569584
1990	19609	1533	18076	2779976
1991	20764	1557	19207	2888009
1992	22006	1562	20444	2992775

Πίνακας 4
Τροχαία ατυχήματα στη πρωτεύουσα (1980-1992)

Έτος	Σύνολο ατυχημάτων	Θατατηφόρα	Μη θανατηφόρα	Σύνολο οχημάτων
1980	8548	234	8314	614558
1981	8918	215	8703	643437
1982	8789	231	8558	707254
1983	7718	238	7480	751487
1984	8191	229	7962	801941
1985	8322	250	8072	874998
1986	7404	208	7196	933357
1987	6990	208	6782	981305
1988	7874	225	7649	1038383
1989	7376	221	7155	1114951
1990	7077	254	6823	1212400
1991	8255	288	7967	1257317
1992	8352	291	8061	1309815

Άξιο προσοχής είναι ότι ο αριθμός των τροχαίων ατυχημάτων αυξάνεται κατακόρυφα τους καλοκαιρινούς μήνες και ειδικά τον Ιούλιο και Αύγουστο. Ο δείκτης εποχικότητας 81,2, στον πίνακα 5 σημαίνει ότι κατά τον μήνα Ιανουάριο στην τριετία 1988-1990 τα τροχαία ατυχήματα ήταν κατά 18,8% μικρότερα από το μέσο όρο τροχαίων ατυχημάτων που αναφέρονται σε ολόκληρο το έτος. Επίσης και στον Φεβρουάριο ο αριθμός τροχαίων ατυχημάτων ήταν κατά 20,6% λιγότερα από τον μέσο όρο του που αναφέρονται σ' ολόκληρο το έτος του Ιουλίου τα ατυχήματα κατά 27,4% μεγαλύτερα από τον μέσο όρο του έτους και τον Αύγουστο 18,8% μεγαλύτερα.

Πίνακας 5
Δείκτες εποχικότητας

Έτη	I	Φ	M	A	M	I	I	A	Σ	O	N	Δ
1988	78,8	78,2	81,2	86,9	102,5	111,6	132,1	123,4	114,2	119,4	87,7	84,1
1989	82,6	77,6	95,1	98,5	102,5	101,3	126,3	121,6	102,7	101,4	96,6	93,3
1990	74,9	75,5	85,2	87,6	95,8	102,7	112,6	101	83,2	99,6	87,8	89
Σύνολο	230,3	231,2	261,5	273	300,8	315,6	371,2	346	300,1	320,4	272,1	266,4
Μέσοι όροι	78,8	77,1	87,2	115,3	100,27	105,2	123,7	115,3	100,1	106,8	90,7	88,8
Μέσοι όροι διορθωμένοι	81,2	79,4	89,8	92,7	103,3	108,3	127,4	118,8	100,03	109,1	93,4	92,6

4. Κοινωνικές Συνέπειες των τροχαίων ατυχημάτων

Ένα τροχαίο ατύχημα μπορεί να συμβεί μέσα σε μια στιγμή, αλλά τα αποτελέσματά του μπορούν να παραμείνουν για μια ολόκληρη ζωή και να επηρεάσουν τη ζωή πολλών ατόμων.

Κάθε χρόνο χιλιάδες άνθρωποι, πεθαίνουν, ή μένουν ανάπηροι σε όλη τους τη ζωή από τροχαία ατυχήματα. Η απρόσεκτη οδήγηση ξεκληρίζει ολόκληρες οικογένειες, στερεί μικρά παιδιά από τους γονείς τους, γονείς από τα παιδιά τους, συζύγους από τους συντρόφους τους. Οι οδηγοί που θα προκαλέσουν θανατηφόρα ατυχήματα και οι οποίοι φέρουν την ευθύνη, αν και δεν είναι εγκληματίες, το ατύχημα θα έχει σαν συνέπεια να σημαδέψει για το υπόλοιπο της ζωής του, εκτός φυσικά από τις οικονομικές συνέπειες.

Τα θανατηφόρα και τα βαριά ατυχήματα προκαλούν το μεγαλύτερο κόστος για το κοινωνικό σύνολο, γιατί απομακρύνονται τα άτομα από την παραγωγική διαδικασία. Σε περιπτώσεις θανάτου παιδιών το κόστος που προκύπτει για το κοινωνικό σύνολο είναι μεγαλύτερο και είναι δύσκολο να προσδιορισθεί. Στη χώρα μας λόγω της υπογεννητικό-

τητας ο μεγάλος αριθμός θανάτων και οι σοβαροί τραυματισμοί θα δημιουργήσουν μεγάλο κοινωνικό και εθνικό πρόβλημα. Γιατί χιλιάδες θανατηφόρα ατυχήματα ή ακρωτηριασμοί ανήκουν σε νεαρές ηλικίες και επειδή πολλά από τα νεαρά αυτά άτομα είναι μοναχοπαίδια τα οικογενειακά αυτά δράματα είναι μεγάλα, πράγμα που σημαίνει πόσο αναγκαία είναι η μέριμνα από την πολιτεία και τους αρμόδιους φορείς για τη μείωση του αριθμού των τροχαίων ατυχημάτων, γιατί οι επιπτώσεις δεν αφορούν μόνο τους παθόντες και τις οικογένειές τους αλλά ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο.

Στην περίπτωση σοβαρών ατυχημάτων, η ανικανότητα του ατόμου να εργασθεί στερεί από την κοινωνία τις προσφορές τόσο τις δικές του, όσο και εκείνου που έχει αναλάβει την φροντίδα του.

5. Οικονομικές Συνέπειες

Τα άτομα που παθαίνουν ανικανότητες χάνουν ώρες εργασίες και πολλές φορές χάνουν και τη δουλειά τους. Το κράτος χάνει τη μελλοντική παραγωγή των παθόντων και συγχρόνως αυξάνει τη διαπάλη του για να περιθάλψει ή να αποζημιώσει τα άτομα αυτά.

Σε χιλιάδες περιπτώσεις το κράτος υποχρεώνεται να συντηρεί τα θύματα των τροχαίων ατυχημάτων για όλη τους της ζωή όταν καθίστανται ανίκανοι για εργασία. Το ίδιο το άτομο και οι συγγενείς του ξοδεύουν ολόκληρες περιουσίες για να καλύψουν τα έξοδα υγείας που οφείλονται στο γεγονός ότι η κρατική ή ιδιωτική ασφάλιση καλύπτει μόνο ένα μέρος αυτών.

Σε κάθε ατύχημα δεν υπάρχουν μόνο ανθρώπινες απώλειες αλλά υπάρχουν και υλικές ζημιές, όπου για κάθε χρόνο ανέρχονται σε δεκάδες δισεκατομμύρια δραχμές. Τα ασφαλιστικά ταμεία και οι ασφαλιστικές επιχειρήσεις αναγκάζονται να πληρώνουν τις αποζημιώσεις των ατυχημάτων με αποτέλεσμα την αδυναμία των ασφαλιστικών ταμείων και ασφαλιστικών επιχειρήσεων να ανταπεξέλθουν ικανοποιητικά στις υποχρεώσεις και έτσι να αυξάνονται συνεπώς τα ασφάλιστρα.

Επίσης χιλιάδες αστυνομικοί τίθενται σε επιφυλακή σε κάθε μεγάλη έξοδο για την πρόληψη των ατυχημάτων χωρίς όμως και να έχουμε και μεγάλη επιτυχία. Οι οικονομικές επιπτώσεις δεν αφορούν μόνο τον πα-

θόντα και την οικογένειά του αλλά και ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο. Δεν είναι μόνο η μείωση της παραγωγικής δραστηριότητας που προέχεται από τα άτομα εκείνα που δεν μπορούν πλέον να εργασθούν αλλά και άλλοι παράγοντες όπως :

1) Οι επιβαλλόμενοι φόροι για την κάλυψη των συντάξεων, των επιδοτήσεων και άλλων παροχών και επί πλέον δεν καταβάλλονται φόροι από τους παθόντες.

2) το άτομο που έχει υποστεί σοβαρό ή θανατηφόρο ατύχημα μπορεί να ανήκει στο εξειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό ή στο εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό και στις δύο αυτές περιπτώσεις το κοινωνικό σύνολο έχει δαπανήσει σημαντικά ποσά για την επιμόρφωσή του και σε πολλές περιπτώσεις δύσκολα μπορεί να αντικατασταθεί με άλλα ειδικευμένα άτομα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΚΙΟΧΟΥ, Π. (1993) : *Στατιστική*, Αθήνα, 1993.
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΩΝ Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών της τροχαίας Καισαριανής ΕΣΥΕ : Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος.
- ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, Β.Β. (1995) : *Θέματα προγραμματισμού II : Το κοινωνικό κόστος των τροχαίων ατυχημάτων στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- ΤΡΑΧΑΤΕΑ, Χ. (1983) : *Το τροχαίο ατύχημα υπό το φως της επιστημονικής έρευνας*, Υπουργείο Μεταφορών - Επικοινωνιών, Αθήνα.

Abstract

PETROS A. KIOCHOS : *Economical and social concequences and causes of road accidents in Greece between 1980 and 1992*

In the above article I present the concequences as well as I prove the basic causes of road accidents, during the period 1980-1992, determinating the indices which correspond to the rate of seasonable road accidents.

I also explore the economic and social results in condition with the whole demographical viewpoint in Greece.

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ - BOOK REVIEWS

ORESTE POPESCU : *Aportaciones a la Economica Indiana Pontificia Universidad Catolica Argentina*, (Santa Maria de los Buenos Aires), Instituto de Historia del Pensamiento Económico Latinoamericano, Buenos Aires, 1995, pp. 173.

Πρόκειται περί συλλογής άρθρων με εισαγωγή του Ακαδημαϊκού κ. Popescu και τη συνεργασία των : Jose Marco Cravero, Alejandro Piqué, Graciela I. Cairoli και Alejandro Cavanagh.

Ο Cravero υπό τίτλον : *la Ley natural en la Filosofia Economica de Fray Thomas de Mercado* παρουσιάζει τον φυσικόν νόμον και την οικονομική φιλοσοφίαν του οπαδού της Σχολής της Σαλαμάνκα Fray Tomas de Mercado (; - 1575) (σελ. 31) στηριχθέντος επί της λογικής του Αριστοτέλους δια να διατυπώση τας επί της οικονομίας ιδέας του. Ο Mercado ζήσας εις Μεξικόν, Σεβίλλην και Σαλαμάνκα εμελέτησε τα έργα του Αριστοτέλους και το βιβλίον του εύρεν μεγάλην απήχησιν ώστε να δημοσιευθή εις Σαλαμάνκα (1569) και εις Σεβίλλην το έτος 1571 εις δευτέραν έκδοσίν του.

Διά τον Mercado επηρεαζόμενον υπό των "Μεταφυσικών" του Αριστοτέλους υφίσταται φυσικός νόμος - ενστίκτου φυσικού αφορώντος εις τον άνθρωπον και τα ζώα. Ο πρώτος όμως διακρίνεται των δευτέρων κατά το πνέυμα ώστε να λογίζεται, και εν τη οικονομία να δρά επί τη βάσει οικονομικού λογισμού, ο οποίος είναι νόμος αιώνιος ο οποίος κατευθύνει την όλην οικονομικήν ζωήν.

Ο νόμος δε καθ' ημάς γενικώς διαιρείται εις τρεις κατηγορίας: εις τον επί Γης νόμον του υπό του Θεού δοθέντος εις τον Μωϋσῆν δια να καταστή θετικός νόμος και εις αυτόν ο οποίος προέρχεται κατ' ευθείαν υπό του Θεού, ως φυσικός ηθικός νόμος. Εδράζεται εις την ανθρωπίνην συνείδησιν δια της οποίας κρίνομεν το καλόν και το κακόν. Ούτως η φωνή του Θεού είναι φωνή της συνειδήσεως. Επειδή όμως ο άνθρωπος υπόδειξεν ανυπακοήν εις τον Θεόν, απητήθη όπως ο Μωϋσῆς δώση

εκ Θεού δέκα βασικές εντολές ίνα ο άνθρωπος διακρίνη εν τη ομίχλη της αμαρτωλής σκέψεώς του -ει δυνατόν- την αλήθειαν. Αύτη δε έχει σχέσιν με την δικαιοσύνην, η οποία δέον να διέπη μίαν κοινωνίαν ώστε να μην υφίσταται εν αυτή αδικία και οι άνθρωποι να ζουν εν αδελφότη. Αι Δέκα Εντολαί συνεπώς αφορούν:

- α) Εις βασικές και απαράβατους αρχάς
- β) εις προσαρμογήν μας προς αυτάς
- γ) εις δυνατότητας όπως συμμορφωθώμεν προς αυτάς.

Ο αναγνώστης ας με συγχωρήση δια την παρέμβασιν ταύτην εις την βιβλιοκρισίαν μου εις την οποίαν επανέρχομαι.

Προκειμένου περί οικονομίας, κατά Mercado, δέον όπως κατά την ανταλλαγάν να επικρατή η δικαία τιμή η ικανοποιούσα αγοραστήν και πωλητήν. Προσέτι ο Mercado επί τη βάσει του φυσικού νόμου αντιτίθεται εις το μονοπώλιον εν τη αγορά, διότι τούτο αντιστρατεύεται εις την δικαίαν τιμήν, η οποία καλύπτεται υπό του φυσικού νόμου της ηθικής. Ο Mercado στηριζόμενος εις την ηθικήν αυτήν δεν παραλείπει να υπογραμμίση την ακρίβειαν μέτρων και σταθμών και τίτλον του νομίσματος δια του οποίου διευκολύνονται και γίνονται αι ανταλλαγαί. Φυσικά το άρθρον του Jose Marco Juan Cravero δεν δύναται να παρουσιασθή δια των ολίγων τούτων γραμμών εν τούτοις όμως δέον να αναφέρωμεν ότι είναι πλούσιον εις βιβλιογραφίαν και εις συγκρίσεις με συγχρόνους συγγραφείς.

Το άρθρον του Alejandro Piqué αφορά εις τας οικονομικάς ιδέας «las ideas Economicas de του Fray Bartolome de las Casas» (1474-1566), ο οποίος υπήρξεν ένα ανήσυχον πνεύμα κινούμενον εντός της Φιλοσοφίας, της Πολιτικής, της Ψυχολογίας, της Ιστορίας, της Ανθρωπολογίας και της Γεωγραφίας, καθώς και της Οικονομίας. Και ο συγγραφεύς ούτος ευρίσκειται υπό την επίδρασιν της Σχολής της Σαλαμάνκα εις το Πανεπιστήμιον της πόλεως της οποίας και έλαβε το πτυχίον του. Ματά ταύτα το 1502 εγκατεστάθη εις την Κούβαν δια να επανέλθη εις Ισπανίαν και να εγκατασταθή εις την Valladolid. Η ανήσυχος ιδιοσυγκρασία του όμως τον ωδήγησεν και πάλιν εις την Λατινικήν Αμερικήν δια να εγκατασταθή εις Νικαράγουα και είτα εις Santiago της Γουατεμάλα, αφού διήλθεν και από το Περού. Εν συνεχεία εταξίδευσεν εις San Domingo και είτα εις το Μεξικόν. Το έτος 1551 εδημοσιεύθη εν Σεβίλλη το έργο του "Trattados".

Ο Ιas Casas θεωρεί την Οικονομίαν -όπως και ο Αριστοτέλης- ως την επιστήμην πορισμού των αναγκαίων άνευ των οποίων δεν δύναται να ζήση ο άνθρωπος και να διατηρηθή το ανθρωπίνον γένος. Επίσης ομιλεί περί του προβλήματος της γης του οποίου την λύσιν προτείνει αναλόγως της ικανότητος του καλλιεργούντος και του αριθμού των μελών της οικογενείας του. Δι' όσον αφορά εις τας εργατικάς χείρας ο Ιas Casas υποστηρίζει ότι εάν αύται δεν επαρκούν δύνανται να χρησιμοποιηθούν -υπό ανθρωπιστικάς όμως προϋποθέσεις- αι χείρες των Ινδιάνων και δη υπό την ελευθέραν αυτών θέλησιν. Επίσης ο Ιas Casas αναφέρεται εις το κόστος παραγωγής του αγαθού, όσον τούτου καθισταμένου σπανιωτέρου τόσον απαιτούντος την καταβολήν μεγαλυτέρου κόστους προς απόκτησίν του, όπερ συμβαίνει με τα ορυχεία τα οποία αναφέρει ως παράδειγμα. Διότι ταύτα με την φθίνουσαν απόδοσίν των απαιτούν βαθύτερον στρώμα ανασκαφής προς απόκτησιν της ποσότητος, η οποία πριν απελαμβάνετο. Ο Ιas Casas επίσης υμνεί την εργασίαν διότι δι' αυτής επιτυγχάνονται πλουσιώτεροι εσοδαί, και φέρει ως παράδειγμα άλλας χώρας με μη φιλοπόνους λαούς, οι οποίοι είναι πτωχοί εκ του λόγου τούτου.

Τον Alejandro Piqué ακολουθεί ο Oreste Popescu, ο οποίος παρουσιάζει το έργον του Juan de Matienzo υπό τίτλον : "Aspectos Analyticos en la Doctrina de justo precio de Juan de Matienzo (1520-1579)".

Ο Popescu εκθέτει τας απόψεις του Matienzo επί τη βάσει του βιβλίου του "Commentaria Ioannis Matienzo Regil Senatoris in Cancellaria Argentina Regni Peru in Librum Quintuno Recollection is Legum Hispania" όπως τούτο εδημοσιεύθη υπό του Francisco Sanchez εν Μαδρίτη το έτος 1580.

Ο Matienzo υποστηρίζει θεωρίαν χρησιμότητος προσδιοριζούσης την αξίαν των αγαθών, των ανταλλαγών απολαμβανόντων εν τη αγορά την χρησιμότητα την οποίαν επιθυμούν έναντι της υπ' αυτών αντιπαροχής χρησιμότητος προς τον έτερον επιθυμούντα ταύτην, ώστε η προκύπτουσα κατά την ανταλλαγήν τιμή να ικανοποιή αμφοτέρους, τον ζητούντα και τον προσφέροντα. Ο Matienzo όμως υπογραμμίζει και την σημασίαν της σπανιότητος, ιδίως, όταν αναφέρεται εις τα αποθέματα χρυσού, τα οποία εξαντλούμενα αυξάνουν την αξίαν του πολυτίμου μετάλλου και εντεύθεν του νομίσματος και αντιθέτως. "Η ανάγκη είναι η κυριαρχούσα -κατ' αυτόν- κατά τον προσδιορισμόν της αξίας" και επομένως μόνον δια σπανίας χρησιμότητος αγαθά έχομεν ανάγκην

εφ' όσον τα επιθυμώμεν και είμεθα διατεθειμένοι να τα ανταλλάξωμεν με περισσότερα πράγματα δια να τα αποκτήσωμεν. Δεν αποκλείει δε ο Matienzo και την παρέμβασιν της εξουσίας προς καθορισμόν της δικαίας τιμής δι' όσον αφορά εις την κερδοσκοπίαν. Ούτος ακολουθεί με βάσιν τον Αριστοτέλην την νοοτροπίαν του Αγίου Αυγουστίνου (354-430) ενώ προκειμένου περί αξίας εν τη εκτιμήσει των αγαθών με βάσιν του Σταγειρίτην, προετοιμάζει το έδαφος εις τον Turgot, τον Galiani, τον Granslin κ.λ.π. (σελ. 93). Το φαινόμενον της αξίας δεν απασχολεί μόνον ιδιαιτέρως τον Matienzo αλλά επίσης και το φαινόμενον των τιμών, καθώς και την αξίαν του νομίσματος. Και δι' όσον αφορά εις την αξίαν δέχεται την επίδρασιν των de Soto και Covarrubias, καθώς και του Molina (1554-1623), ο οποίος εις τον βιβλίον του "Sobre la Justicia ... el Derecho" (1593) παρατηρεί ότι όσον καθίσταται μεγαλύτερος ο ανταγωνισμός μεταξύ των αγοραστών προς αγοράν αγαθού τίνος τόσο αυξάνει τούτου η αξία. Ο αναγνώστης θα παρατηρήση ότι ο Molina, ακολουθών την μεταξύ αγοραστή και πωλητού ανταγωνισμόν καθίσταται πρόδρομος του Mengel, βεβαίως χωρίς να συλλαμβάνη την οριακήν χρησιμότητα. Το ίδιον δε και προκειμένου μεταξύ πολλών αγοραστών και προσφερομένης μονάδος εξ αποθέματος αγαθού τίνος προς πώλησιν, όποτε ο ισχυρότερος των αγοραστών επικρατεί εις την αγοράν επί των ασθενεστέρων. Και τας αντιλήψεις ταύτας υιοθετεί, ο Matienzo, συλλαμβάνων τελικώς ανταγωνισμόν εν τη αγορά μεταξύ πολλών αγοραστών και πωλητών, όποτε η αναδεικνυομένη τιμή ικανοποιεί τους προσφέροντας και ζητούντας των ασθενεστέρων αμφότερων αποσυρομένων εκ της πώλησεως και της αγοράς. Δι' όσον όμως αφορά εν το νόμισμα την αξίας τούτου, κατά Matienzo, προσδιορίζει η εκ της δι' αυτό εκτιμήσις μας, η οποία δεν είναι ξένη ως προς την περιεκτικότητα του πολυτίμου μετάλλου και την αφθονίαν του. Και καθ' όσον αυξάνει η ποσότης του κυκλοφορούντος χρήματος τόσο η αξίαν τούτου εκπίπτει και αντιθέτως, εάν δε εις ταύτα ο Matienzo προσέθετε και την σχέσιν αναλογίας ποσότητος και τιμών θα διεμόρφωνε καθαράν ποσοτικήν θεωρίαν περί χρήματος.

Το άρθρον τούτο του Popescu ακολουθεί το υπό της Graciela Cairolι με θέμα : "Las Ideas Economicas de Juan de Castellanos" (1522-1607). Κατ' αρχήν εκτίθενται τα βιογραφικά του Castellanos, ο οποίος μετά τας σπουδάς του μετηνάστευσεν εις Λατινικήν Αμερικήν, αφού διήλθεν εξ Ισπανίας και Καρθαγένης υπηρετήσας εκεί ως υπεύθυνος του Θη-

σαυροφυλακείου. Μετά δε ούτος έφθασεν εις Rio de la Hacha και Santa Fe. Ο Castellanos έγραψε εν και μόνον βιβλίον υπό τίτλον :

"Elegias de Vanones Ilustres de Indias" έργον ποιητικής αξίας περιλάμανον τέσσαρα μέρη και εις τα οποία αναφέρεται εις το Εμπόριον λίαν εκτεταμένως, παρουσιάζων τας αρετάς της υπηρεσίας ταύτης, την οικονομικήν ανάπτυξιν, τα περί δουλεμπορίου, περί διανομής του πλούτου και εθνικισμού, καθώς και περί αξίας και τιμών των αγαθών. Και του συγγραφέως τούτου το έργον διέπεται από τας αντιλήψεις των Σχολαστικών ενώ την άξιαν της και του χρήματος προσδιορίζει εκ της ανάγκης.

Το τελευταίον άρθρον είναι του Alejandro Cavanagh ο οποίος γράφει περί "Las Ideas Economicas de Fray Bernardino de Cardenas" (1579-1668). Ο Cardenas εσπούδασεν εις Λίμαν Θεολογίαν λαβών διάφορα εκκλησιαστικά αξιώματα και εις αναγνώρισιν των υπηρεσιών του προήχθη εξ επίσκοπον Παραγουάης, κατόπιν βούλας του Πάπα Ουρβανού Η'. Ούτος περί οικονομικής αξίας υπεστήριξεν ότι αύτη προσδιορίζεται εκ της ανάγκης αλλά και εκ του κόστους περιλαμβανομένου εις αυτό και του φόρου. Και όσον η ανάγκη καθίσταται μεγαλυτέρα τόσον το κόστος υπόκειται εις αυτήν αλλά μέχρι της ικανότητος του αγοραστή να αποκτήση το αγαθόν, του οποίου όμως η τιμή δεν δύναται να υπερβαίνη την υπό της κοινωνίας παραδεκτήν συμφώνως προς την χριστιανικήν ηθικήν.

Η ανωτέρω έκδοσις είναι λίαν επιτυχημένη και πλουτισμένη με εμπεριστατωμένην βιβλιογραφίαν ώστε, πλήν των ήδη αναφερθέντων άρθρων ο αναγνώστης να δύναται να αποτανθή και εις ετέρας πηγάς.

ΛΑΖΑΡΟΣ Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ
Ομότιμος Καθηγητής, Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΧΡΗΣΤΟΥ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ : *Η οικονομική σκέψη των Αρχαίων Ελλήνων*, Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών, Πρόλογος : Βασ. Α. Κύρκου, εκδ. Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκη, 1995, σσ. XXXVIII + 487.

Η υπό τον ανωτέρω τίτλον εργασία του Δρος Χρήστου Π. Μπαλόγλου, η οποία έτυχεν του βραβείου της Ακαδημίας Αθηνών (1993), σκοπόν έχει, - ως και ο συγγραφεύς αναφέρει εις τον Πρόλογόν του (σελ. VIII) - να διερευνήσας οικονομικάς δοξασίας των Αρχαίων Ελλήνων. Το ιστορικόν φάσμα της ερεύνης του συγγραφέως περιλαμβάνει την περίοδον, από των ομηρικών χρόνων μέχρι και των Ελληνιστικών χρόνων, στηριζόμενος δε κυρίως εις πρωτογενείς πηγάς παρουσιάζει τας ικανότητάς του εις την διερεύνησιν του θέματός του.

Εις το Κεφάλαιον Α', ο συγγραφεύς, παρουσιάζει το αφορών εις τα Έπη του Ομήρου και τα «Έργα και Ημέραι» του Ησιόδου οικονομικόν υλικόν. Άξιον μνείας είναι η περιγραφή του καταμερισμού των έργων που βελτιώνει την ποιότητα και δίδει χαράν εις τον άνθρωπον, ο οποίος απασχολείται συμφώνως προς την κλίσιν του (σελ. 6). Περαιτέρω, η αντίληψις αύτη είναι χαρακτηριστικόν γνώρισμα της αρχαίας ελληνικής σκέψεως και είναι διάχυτος εις τα έργα του Ξενοφώντος και Πλάτωνος, όπως προσφυώς αναλύει ο συγγραφεύς εις τα οικεία Κεφάλαια.

Ο Ησιόδος είναι εν κεντρικόν σημείον της Ελληνικής οικονομικής φιλολογίας, διότι ασχολείται εκτενώς με τα θέματα της διαχειρίσεως και διοικήσεως του Οίκου, ζητήματα τα οποία θα απασχολήσουν τους Ξενοφώντα και Αριστοτέλην, οι οποίοι ευρίσκονται υπό την επίδρασιν -κατά τον συγγραφέα- της Ησιοδείου αντιλήψεως (σ. 16).

Εις το Κεφάλαιον Β', ο συγγραφεύς, διερευνά εις βάθος ιδέας οικονομικού περιεχομένου συναντωμένας εις τους λυρικούς ποιητάς της περιόδου, με ιδιαιτέραν αναφοράν εις τον Θέογνιν (σσ. 27-72).

Εις το Κεφάλαιον Γ', διερευνώνται αποσπάσματα των προσωκρατικών συγγραφέων, τα οποία ενέχουν οικονομικόν περιεχόμενον και προβάλλεται η ενδιαφέρουσα παρατήρησις πως εις το *testimonium* του

Πιπτακού απαντάται ο όρος «οικονομία» (σ. 75). Περαιτέρω, διερευνώνται αι περί δημιουργίας του ευρύτερου χώρου εις οικονομικής δραστηριότητας της Πόλεως και αναπτύσσονται αι απόψεις των Σοφιστών, Πρωταγόρου, Κριτία, Ανωνύμου Ιαμβλίχου και Αντιφώντος (σσ.89-94).

Εις το Κεφάλαιον Δ' γίνονται ενδιαφέρουσαι παρατηρήσεις δια την σημασίαν του οικονομικού παράγοντος εις τα έργα των ιστορικών Ηροδότου, Θουκυδίδου και Διοδώρου Σεκελιώτου, και ενταύθα ο κ. Μπαλόγλου παραπέμπει και εις τας αναφοράς του Roscher περί Θουκυδίδου (σσ. 103-131).

Το Κεφάλαιον Ε' ασχολείται με τους τραγικούς Αισχύλον, Σοφοκλήν και Ευριπίδην, καθώς και με τον κωμωδιογράφον Αριστοφάνην. Ο Αισχύλος διερευνάται υπό το πρίσμα των ιδεών του περί Οίκου και της ανθρωπολογικής του θεωρίας εις τον «Προμηθεά Δεσμώτην», ο Σοφοκλής με την σημαντικήν του θέσιν έναντι του χρήματος, η οποία κατά τον συγγραφέα, απαντά εις τον Marx (σσ. 138-39) και ο Ευριπίδης αναφορικώς με τον καταμερισμόν των έργων εις τον Οίκον και την σημασίαν του παραγωγικού συντελεστού έδαφος (σσ. 139-141). Επίσης ο Δ^ο Μπαλόγλου αναφέρεται εις τον Αριστοφάνην σχετικώς με τας ιδέας του περί γεωργίας, πλούτου, και της διανομής του, καθώς και περί της αξίας του χρήματος και ως προδρόμου του νόμου του Gresham. Ο συγγραφεύς εις το σημείον τούτο προβαίνει εις ενδιαφερούσας παρατηρήσεις σχετιζόμενας με την κοπήν χαλκίνων νομισμάτων (σσ. 148-152).

Το Κεφάλαιον ΣΤ' αφορά εις τας απόψεις του Σωκράτους, του ιδρυτού της Κυνικής Σχολής Αντισθένου, και του Ξενοφώντος. Ο Αντισθένης είναι ο συγγραφεύς του πρώτου έργου που φέρει τον τίτλον «Οικονομικός». Εις τον Ξενοφώντα αναλύονται τα έργα «Οικονομικός» και «Κύρου Παιδεία», ένθα διερευνώνται τα ζητήματα τα οποία απησχόλησαν τον Αθηναίον ιστορικόν : οικονομικά αγαθά, οικονομική αξία, πλούτος, χρήμα, δημόσια οικονομικά, καθώς επίσης και τους παραγωγικούς συντελεστάς, παραγωγικούς κλάδους και ιδια τον καταμερισμόν των έργων.

Το Κεφάλαιον Ζ' διερευνά τα οικονομικά αντιλήψεις των τριών πολιτικών στοχαστών Φαλέα Χαλκιδόνιον, Ιππόδαμον του εκ Μιλητου και Πλάτωνος. Ο Φαλέας ο Χαλκηδόνιος υπέδειξεν τρόπον δια την ριζικήν αναδιοργάνωσιν της Πολιτείας με ανακατανομήν των περιουσιών (σσ. 198-200), ο πολεοδόμος Ιππόδαμος ο Μιλήσιος, προσεπάθη-

σεν να συντάξει το σχέδιον μιας «αρίστης Πολιτείας» (σσ. 200-202), όσον αφορά δε εις τον Πλάτωνα ο Δ^ο Μπαλόγλου αναλύει εις βάθος με αναφοράν εις τας πολιτειολογικάς του αντιλήψεις εκ των οποίων απορρέει η οικονομική σκέψις του. Αύτη δε θεμελιούται επί της δικαίας Πολιτείας, της επιτεύξεως αυταρκείας, του φυσικού καταμερισμού των έργων, την ανταλλαγήν και το εμπόριον, το νόμισμα, το πληθυσμιακόν πρόβλημα και το κοινωνικόν τοιούτον (σσ. 203-237, 240-255).

Το Κεφάλαιον Η' διερευνά την συμβολήν των τριών ρητόρων Λυσίου, Ισοκράτους και Δημοσθένους και καταναδεικνύται ο οικονομικός παράγων εις αυτούς (Λυσίου, κατά Σιτοπωλών, - Ισοκράτους, Βούσιρις, - Δημοσθένους, ιδιωτικοί λόγοι) (σσ. 257-268).

Το Κεφάλαιον Θ', το μεγαλύτερον εις έκτασιν του όλου έργου, είναι αφιερωμένον εις την οικονομικήν σκέψιν του Αριστοτέλους (σσ. 269-364). Η ανάλυσις στηρίζεται εις έργα του Σταγειρίτου, ο συγγραφεύς ανευρίσκει αξιολόγους απόψεις περί οικονομίας και εις τα «Ηθικά Μεγάλα», «Τα Μετά τα Φυσικά». Η αριστοτέλειος οικονομική σκέψις αντλείται εκ της Πολιτειολογικής του και των σκέψεων του φιλοσόφου περί ιδρύσεως της Πολιτείας και των προϋποθέσεων της αυταρκείας της.

Το Κεφάλαιον Ι' διερευνά με τρόπον κριτικόν τας συγκεκριμένας οικονομικάς προτάσεις του Ξενοφώντος (Πόροι), Ισοκράτους (Αρεοπαγитικός, Περί Ειρήνης) και Αριστοτέλους (Πολιτικά Ζ' 5) δια την ανάκαμψιν της πόλεως των Αθηνών. Ο συγγραφεύς προβαίνει εις βαθυστοχάστους παρατηρήσεις συγκρίνων τις αντιλήψεις των προαναφερομένων συγγραφέων. Περαιτέρω, διερευνά το έργον του στρατιωτικού συγγραφέως Αινείου (σ. 388) ο οποίος -κατά τον κ. Μπαλόγλου- δεν έτυχεν της προσοχής των ερευνητών, και των Δημοσθένους και Υπερείδου (σσ. 388-389).

Εις το Κεφάλαιον ΙΑ', ο συγγραφεύς, ασχολείται με τας οικονομικάς αντιλήψεις των συγγραφέων της Ελληνιστικής εποχής, η οποία σηματοδοτείται, από της εκστρατείας του Μ. Αλεξάνδρου. Πρόκειται δια τους περιπατητικούς. Εις ιδιαίτεράν δε εξονυχιστικήν αναφοράν προβαίνει ο συγγραφεύς εις το έργον «Οικονομικά», του αποδιδομένου εις τον Αριστοτέλην, την επίδρασιν του οποίου εις την Δυτικοευρωπαϊκήν διανόησιν υπογραμμίζει ο συγγραφεύς (σσ. 417-430) δια να συνεχίση με τους Κυνικούς, Στωϊκούς, Επικουρείους και Νεοπυθαγορείους.

Το όλον έργον πλουτίζεται υπό καταλόγου-βραχυγραφιών, χρησιμο-

ποιηθέντων περιοδικών και αναλυτικήν αναγραφήν των κειμένων-εκδόσεων Αρχαίων Συγγραφέων.

Κλείων την ανά χείρας βιβλιοκρισίαν εύχομαι -όπως και ο καθηγητής Βασ. Α. Κύρκος μνημονεύει εις τον οικείον Πρόλογον (σ. V1)-όπως ο κ. Χρήστος Μπαλόγλου συνεχίση την σταδιοδρομίαν του με την ιδίαν φίλεργον προσπάθειαν και εμβρίθειαν.

ΛΑΖΑΡΟΣ Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ
Ομότιμος Καθηγητής, Πανεπιστημίου Πειραιώς

**ΛΗΦΘΕΝΤΑ ΒΙΒΛΙΑ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΑΡΘΡΑ -
BOOKS, MAGAZINES AND ARTICLES RECEIVED**

W.J. HEIZMAN : *Depletable Resources and the Economy*, ed. Wageningen Agricultural University, Wageningen, 1991, pp. 278.

ANNA PELLANDA : "Has China's Politics-Economic Dialectics a Finality?", *Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali*, Vol. XLI, No 12, 1994 (Extract).

HELMUT JENKINS : *Housing Reform and the Housing Reform Movement*, (Offprint).

HISTORY OF POLITICAL ECONOMY, Vol. 27, No. 3, 1995.

INTERNATIONAL HANDBOOK OF COOPERATIVE ORGANIZATIONS, ed. Vandenberg and Ruprecht in Gottingen, 1994.

THE JOURNAL OF ECONOMIC METHODOLOGY, Vol. 2, Number 2, December, 1995.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΝΕΑ - NEWS LETTER

The New Council of the INTERNATIONAL SOCIETY FOR INTERCOMMUNICATION OF NEW IDEAS, INC. (I.S.I.N.I.)

The New elected in Boston (August 26, 1995) I.S.I.N.I.'S Council with its honorary members and other prominent economists at head the founder of I.S.I.N.I. Professor Emeritus Anghel Rugina is the following :

OFFICERS

**Edgar Ortiz,
President,**

Universidad Nacional
Autonoma de Mexico

**Ingrid Rima,
Vice President (1),**
Temple University,
USA

**Roland G. Bodkin,
Vice President (3),**
University of Ottawa,
Canada

**Jacob J. Krabbe,
Seceretary-Historian,**
Wageningen Agric. Univ.,
The Netherlands

**Lazaros Houmanidis,
Vice President (2),**
Emeritus, University of Piraeus,
Greece

**Tomas J.F. Riha,
Vice President (4),**
University of Queensland,
Australia

**Raul Moncarz,
Treasurer,**
Florida International Univ.,
USA

HONORARY MEMBERS

Anghel N. Rugina,
**Honorary President-
Founder,**
Emeritus, Northeastern Univ.,
USA

M. Raymond Barre,
**Former Prime Minister of
France**
France

Mihal Draganescu,
President,
Academia Romana,
Romania

(+) **Henri Guitton,**
**Membre de L' Institut
de France,**
France

NOBEL LAUREATES

(+) **Friedrich A. Hayek,**
Germany

(+) **Jan Tinbergen,**
The Netherlands

Ilya Prigogine,
Belgium

George E. Palade,
USA

An appeal of the newelected I.S.I.N.I.'S President
Professor **Dr. Edgar Ortiz** (Universidad Autonoma de Mexico)

Dear friends :

“Before anything, I would like to acknowledge Anghel N. Rugina’ s work for the Society. His leadership and dedication have contributed significantly to consolidata the growth, prestige, and relevance of ISINI throughout the world, along the goals it was originally conceived.”

“I believe that we all agree on this. So let me extent on behalf of all our members a sincere greeting and a word of thanks to Anghel for all has done for our Society. His wife, Irene has been a valuable support for all his work during the last few years. Indeed, the foundation and the success of our First and Third International meetings is greatly due to their team work. So we must extensive our recognition and thanks to Irene, as well.”

“Thank you very much Anghel, thank you very much Irene for all your dedication and your friendship you have always given us. We shall continue our work for ISINI with the same love and dedication you have done it. And we will always look upon you for continued guidance.”

«I apologize for not contacting you earlier. But I had a health problem during the Summer. I had to undergo surgery a few weeks ago, following several months of visits to the doctor and tests. Fortunately, it was not complicated and I have recovered fully».

« Since this is my first communication with all of you, I would also like to thank you for your confidence. As your new President I offer you hard work, a profound dedication to ISINI principles, and a continuous search for excelency and relevance in the activities we carry out.»

“In this respect, I would like to share with you some ideas. I would welcome your comments and any suggestions you might have in order to consolidate the growth, prestige and relevance of our Society”.

1. “For our future growth and activities, we must continue taking as

the point to departure our Constitution and By-Laws. We are a very special organization with a very important mission to fulfill. We are also a plural and multi disciplinary group in search of news ideas to deal with the severe problems that affect our contemporary society. New ideas does not, naturally, mean to ignore “old ideas.” It is a search for originality and relevance. Many of our members have advanced important new theoretical frontiers».

But that is also why at our meetings we have exchanged thoughts and experiences about different paradigms and their application or possible applications throughout the world. An that is why many ISINI members have been sharing with us their experiences about change, transition, and development in their own countries. Only from a truthful knowledge about those problems we can come with new ideas and suggestions for a correct application of their principles to promote a better world”.

2. “We must consolidate the growth of our organization. Besides new members, we should emphasize the formation of National Chapters, a matter that Anghel always emphasized. I will make an international membership drive, myself. But we must all share this task. So please contact all your colleagues that have similar concerns as yours. Please also send me their names and addresses to contact them, if necessary. And please begin to take any necessary steps to organize national chapters in your own countries”.

“In relation to this point, let me also advance that we should organize national and regional meetings, as a means to strenghten the exchange of our ideas”.

3. “We must consolidate the growth and presence of our **Journal**. It should become a leading, top ranked, and well known journal in its specific area of concern. Barrie O. Pettman has been doing a fine job about it, but we must help him. Above all we need to increase the participation of ISINI members in all its activities. All members of the Association should subscribe to it. We must also count with their active participation in sending articles for publication, refereeing, making suggestions to improve our editorial policy, to increase subscriptions from non members and institutions, to improve the distribution of the journal, etc.”.

“I have some ideas about it, but first I would like to hear from you your own points of view. Please fell free to contact me to share any or

your ideas about this or any other matter”.

“However, let me give you some food for thought, based on the views of some of our members that were expressed at our Second International Meeting at Athens three years ago. Like many other associations, we should have a (higher) membership fee that includes the subscription to our **Journal**. Please send me your ideas about it, send me any alternative plans, etc.”.

4. “We need to increase contacts among our members. As our name says, we are a group formed for the exchange of ideas. So please try to establish and maintain contacts with ISINI members from your own country and from other countries in a very dynamic way. Besides all traditional means, we should take advantage of all the new alternatives that are available in now”.

“Concretely, we should take advantage of Internet, and establish a network to communicate our ideas, share with our members our working papers, etc. Bernard J.V. Versteegen has already began some work about this. Besides all obvious benefits derived from sharing our ideas with our pars, an important goal we should work for is to develop common projects, carry out join research works which later could be published in our **Journal**, or somewhere else”.

“For that reason, I would like to ask a big favor of all of you. Please contact me and send me the following information, to update and improve our directory:

Name
Affiliation
Full Address
Telephone
Fax
E-Mail Address

5. “Besides publishing our own journal, we should attempt to publish books on special topics. These books could be derived from our meetings or else from our exchanges we establish via electronic network or other means.”

“Indeed, about this matter, I would love to edit a book on monetary and Financial matters. If you are interested on it, please contact me”.

“As an important footnote to publications, please let me note to you

that in addition to our own journal, some of our members are very involved in the editorial board of some prestigious journals. Lazaros Houtmanidis, for instance, is in charge of the **Archives of Economic History** (Greece). Once we establish our communications network we could take full advantage of this and other alternatives”.

6. “Our International Meetings should highlight our dynamic exchange activities that we have developed so far and that we will be developing in the future, as previously mentioned. They should also become an important focus of attention among the academic community in a world wide basis. And for that reason we should continue making great efforts to organize top quality, productive and very relevant meeting”.

“Gaining from our successful past experiences, I would say that now we need to organize our meetings differentiating thoroughly the distinct types of works and ideas that we have been sharing: theoretical; advanced econometrics-statistical and modelling studies; analytical conjunctural or historical experiences; national policy or implementation of various policy programs; and position papers. Brilliant and relevant papers with those different types of focuses and emphasis have been presented in our meetings. They all are very important because in some way or another they contribute to fulfill the goals of our society. There are many alternatives that we could take for organizing and sharing in a very meaningful way the ideas and experiences expressed in those sorts or papers. Plural and multi disciplinary organization always face this issue. Thus, I believe we should stress the organization of our sessions by types of focuses and/or methodologies that the papers proposed for the Congress have. Please send me any ideas that you might have about on this point and I will pass them to the organizers of our Fourth International Meeting. Concerning that meeting, let me advance to you that we have made significant advances on the negotiations for the future site of our meeting. We will announce it to all of you soon and send you the Call for papers in time”.

7. “We should increase our ties with other organizations, particularly those akin to our goals. We should, for instance, organize sessions for their meetings, collaborate in their periodicals, invite them to organize sessions for our International meetings, etc. Please submit your ideas about this matter”.

8. "We should seek alternative means to finance our activities. We should take full advantage of all available opportunities offered by foundations, governments agencies and the like. For that purpose we should submit concrete proposals to those organizations. These proposals should include, for instance, support for the membership fee and the subscription to our journal to some members from developing countries or countries in transition with exchange rate problems; support for the publication of our journal; support to join research projects, support to attend our international meetings, etc. Please send me your suggestions and ideas about this issue, in which Lazaros Houmanidis will be heavily involved".

9. "I must end with a final observation that sums up my concerns because I believe that is the underlying force to achieve a common goal such as that given by ISINI's principles: friendship. Personally, I have had the great privilege of making some fine friends a ISINI. I believe you must have had the same experience, too. Please, let us cultivate our friendship".

"Please feel free to contact me to share your ideas about the above mentioned matters or any matter that you like to share with me. I would share your input with the other officers of our Society, and hopefully we would then come out with a long range strategy for the growth of ISINI".

Thank you very much for your time and consideration

Sincerely,

Edgar Ortiz
Universidad Nacional Autonoma de Mexico

Post Office Address:

Apartado 21-712
Col. Coyoacan
Del. Doyoacan
04000 Mécixo, D.F.

Home Address (for courier services only):

Costado del Atrio 40-2
Barrio de San Francisco
Del Coyoacán
04000 México, D.F.

Tel: (525) 658.1949

Fax: Idem. I give the tone, or becomes a fax automatically after a message following seven rings.

Internet : edgaro@servidor.unam.mx

Thierry Levy and Edward Fullbrook intend to organize a session on “**Intersubjective Economics**” during the 41st International Atlantic Economic Conference to be held in Paris, March 13th - 18th, 1996.

To receive more informations about this project or about “Intersubjective Economics” or to attend and present a contribution, Contact:

either: Edward FULLBROOK
33, Royal Park
Clifton, Bristol, BS8 3AN
ENGLAND

either: Thierry LENY
13, rue de la Resistance,
42000 - St. Etienne
FRANCE

either: The *Atlantic Economic Society* (John Virgo)
Campus Box 1101
Southern Illinois University at Edwardsville
Edwardsville, IL 62026-1101
U.S.A.
Phone: (618)-692-2291
Fax: (618)-692-3400